

HA 1759
ORSZÁGOS
KÖNYVTÁR

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

104. évfolyam

1988

2-3

ADÉM

KIADO • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

104. ÉVFOLYAM 1988/2—3. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társszerkesztő)

FÜLÖP GÉZA

NAGY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest XIII. Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1954 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488), az Akadémiai Kiadó Stúdió (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

A hazai ősnymtatványok példányai

Magyarországon a 15. században két, viszonylag rövidéletű műhely tevékenykedett. A Hess-féle officinában a *Chronica Hungarorum*¹ és a *Basilius Magnus*² készült, az ún. *Confessionale* nyomdájában pedig a névadó művön³ kívül példányból ismeretes még Laudivius munkája⁴ és a Han-féle búcsúlevél.⁵ A *Chronicából* kilenc, a *Basiliusból* két példány maradt mára fenn, a *Confessionáléból* pedig öt, amíg Laudivius és Han búcsúlevele csupán egyetlen példányban. Összesen tehát öt nyomtatvány 18 példányáról van szó. E sorok írója abban a szerencsés helyzetben van, hogy a Hess-féle officinából származó valamennyi és a *Confessionáléban* készültet pedig két példány kivételével⁶ mindet eredetiben tanulmányozhatta. Az analitikus nyomdászati vizsgálódáshoz — a *Chronica* római példányát kivéve — mindegyikről eredeti méretű papírmásolat is készült. Mindez lehetőséget nyújtott arra, hogy a nyomtatványok szövegében mutatkozó eltérések vizsgálatán⁷ túlmenően maguk a példányok is alaposabban szemügyre vehetők és összehasonlíthatóak legyenek. Ezen kívül cél volt a kötetek történetének felderítése is.

A hazai ősnymtatványok példányaival a korábbi szakirodalom természetesen már többször is foglalkozott.⁸ A *Chronicára* vonatkozó ilyen jellegű adatokat elsősorban a hasonmás kiadások kísérőszövege tartalmazza.⁹ A Magyarországon a 15. században készült nyomtatványok példányainak rendszerezett áttekintésére mindezek ellenére első ízben mégis csak a következőkben kerül sor. Mód nyílik ebben a korábbi ismeretek kritikai átvizsgálása mellett — bizonyos részterületeken — újabban napvilágra hozott adatok közlésére is.

Helyesnek, sőt szükségesnek mutatkozott ennek a feladatnak elvégzése, hogy a 15. századi hazai nyomdászatra vonatkozó eddigi, bizony igen csak korlátozott

¹ RMNy 2.

² RMNy 1.

³ RMNy 3.

⁴ RMNy 5.

⁵ RMNy 6.

⁶ Berlin és Túrócszentmárton.

⁷ Magyar Könyvszemle 1988. 1–19.

⁸ FITZ József: *Hess András, a budai ősnymdász*. Bp. 1932. 123–126, 132–134, 142. (A továbbiakban: FITZ: Hess.) *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. Budapestini 1970. LV, LX. (A továbbiakban: CIH.) *Magyar Grafika* 1973. 3. sz. 4, 12.

⁹ *A Budai Krónika*. FRANKÓI Vilmos gondozásában. Bp. 1900. 22. 31. (A továbbiakban: *Budai Krónika*.) — *Chronica Hungarorum*. SOLTÉSZ Zoltánné tanulmányával. Bp. 1973. XVII–XIX. (A továbbiakban: *Chronica Hungarorum*.)

ismereteknek akárcsak szűkkörű bővítésére alkalmat nyújtó legkisebb lehetőség se maradjon felhasználás nélkül.

A példányok ismertetése során — beleértve a szakirodalom által közölt és részben igen részletesen leírt, de a második világháború következtében elpusztult, illetve eltűnt két kötetet is¹⁰ — előbb a Hess, majd a *Confessionale* nyomdájának termékeire kerül sor. Egy-egy műhelyen belül a feltételezhető kronológiában követik a kiadványok egymást. Hess: I.1. *Chronica* — I.2. *Basilius*. — *Confessionale*: II.1. *Confessionale* — II.2. *Laudivius* — II.3. *Han*. Egy-egy művön belül a példányok leírása azok első, nyomtatásban napvilágot látott ismertetésének időrendjéberr találhatók. *Chronica*: A. Bécs — B. Lipcse — C. Bp. Egyetemi Könyvtár — D. Róma — E. Prága — F. Bp. OSzK — G. Párizs — H. Krakkó — J. Leningrád — K. Braunsberg. — *Basilius*: A. Bécs — B. Salzburg — C. Eichstätt. — *Confessionale*: A. Bp. Egyetemi Könyvtár 46 — B. Berlin — C. Bp. Egyetemi Könyvtár 45 — D. Gyöngyös — E. Turócszentmárton. Ezeknek a több példányban fennmaradt műveknek esetében összefoglaló is készült, amely az ismertetések végén áll.

CHRONICA

I.1.A. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Inc. 5. F. 35.

Ez a *Chronicának* az a példánya, amely jelenlegi őrzési helyén a legrégebbiről mutatható ki. A bécsi udvari könyvtár vezetője, Petrus Lambecius (Peter Lambeck) 1666-ban kiadott írásában elsőként adott hírt erről a kötetről.¹¹ Ebben az ismertetésében — a pontos impresszumatatok mellett — említést tett a Hess-féle ajánlásról is.¹² Lambecius közlését Maittaire, anélkül, hogy látott volna belőle példányt, átvette. Ettől kezdve nemzetközileg is számon tartották az első magyarországi ősnymtatványt.¹³ Magyarországon elsőnek Bél Mátyás tudósított 1745-ben a *Chronicáról*, ugyancsak Lambecius alapján.¹⁴

A példányban a Hess-féle ajánlás alatt — a rövidítések feloldásával — a következő, 15. századvégi, kéziratos tulajdonbejegyzés olvasható: „Iste liber est conventus Wiennensis ordinis fratrum praedicatorum in Austria”. Ugyanez a szöveg ugyanattól a kéztől megismétlődik a d₁₀a lap alján és a kolofon alatt is, míg — immár negyedikként — a kötet végén is olvasható nagyobb, gondos könyvrírással, de itt utána még a „frater Wolfgangus” szavak is állnak. Fraknoi¹⁵ — majd nyomában

¹⁰ Braunsberg és Salzburg.

¹¹ LAMBECIUS, PETRUS: *Diarum sacri itineri Cellensis*. Vindobona 1666. 267.

¹² Érdekes, hogy utóda, Adamus Franciscus Kollar egy évszázaddal későbbi munkájában, amelyben Lambeciusnak a nagy bécsi gyűjteményről írt ismertetését egészítette ki, a *Chronicát* tévesen 1483. évszámmal közölte: *Petri Lambecii Hamburgensis Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi*, editio altera, opera et studio Adami Francisci Kollarii. I. Vindobonae 1766. 690. has.

¹³ MAITTAIRE, Michael: *Annales typographici*. Tom. I. Pars I. Amstelodami 1733. 331, 131. — Tom. IV. Londini 1741. 360, 526.

¹⁴ SCHWANDTNER, Joannes Georgius: *Scriptores rerum Hungaricarum*. I. Viennae 1746. XVI.

¹⁵ Budai Krónika 26.

mások is — arra a következtetésre jutottak, hogy a már a megjelenését követően hamarosan a bécsi domonkosok kolostorához tartozó kötetet a II. József idején végrehajtott szakularizálás során vitték át az udvari könyvtárba. Ez azonban a fentiek ismeretében nem állja meg a helyét: a könyvet már 1666-ban Lambecius a mai őrzőhelyén forgatta.

Az első nyomtatott lap tetején másfélsoros kézírás áll a 16. századból, de ez a rendelkezésére álló másolat alapján nem volt kiolvasható. A könyv margóján több kéztől származó bejegyzés található. A legkorábbi a beírások közül még bizonyosan a bécsi domonkosoknál került bele (pl. a_{3a}), amit egy rendi vonatkozású megjegyzés támaszt alá (e_{1b}). Jóval későbből származik az a beírás úgy 1700 tájáról a magyarok történetének a császári könyvtárban található kéziratával történt összevetés során megfigyelt, eltérő névformát örökölt meg (a_{3a}). Időben e kettő között — főleg a kötet első füzetében — még több további kéz hagyott nyomot a lapszéleken. Ezek a 16. század folyamán főleg a személy- és helyneveket vetítették ki a szövegből a margóra.

A bécsi példány a 19. század első felében új, egész bőr kötetet kapott, amelyen az aranyozott császári sas látható. Feltehetően ekkor vágták ki és ragasztották fel egy üres papírlapra a könyv végén álló, nagyobb betűs tulajdonosbejegyzést az eredeti papírt erősen körülvágva. Ennyi maradt meg a kiadvány utolsó leveléből. A közvetlenül előtte álló, ugyancsak üres levél (g₇) ma nem található a kötetben, akárcsak a legelső sem.^{15a} A szövegileg tehát így teljes *Chronicát* rubrikálták. Az iniciáléknak a szedésben üresen hagyott helyét piros tollrajzos kezdőbetűkkel töltötték ki, a fejezetek élére incipitjelet raktak, a nagybetűk egy részét függőleges vonással hangsúlyozták.

I.1.B. Leipzig, Universitätsbibliothek, Edit. Vet. 1473, 14.

A *Chronicának* ezt a példányát díszítették a legszebben és legigényesebben. Már az ajánlás élén álló szűk kis helyre is többszínű, tollrajzos iniciálé került. Ennek hátlapján, a szövegkezdet elején nagyméretű „P” betű áll, amelyhez a lapszegélyre is kiterjedő, indafonatos díszítés tartozik. A második részt kezdő, ugyancsak „P” (a_{10a}) is polychrom rajzú, de ez már nem terjed túl a nyomtatás által erre a célra kihagyott sorokon. Az összes többi iniciálét a rubrikátor piros tintájával rajzolta be a nyomdász által erre a célra fenntartott helyre. A fejezetcímek aláhúzással, a nagybetűk pedig függőleges áthúzással nyertek kiemelést. A fejezetek élére incipitjel került.

Paulus Wallaszky¹⁶ volt az első, aki hírt adott erről a példányról Carolus Andreas Belius, lipcsei egyetemi tanár¹⁷ figyelemfelhívása nyomán 1769-ben.¹⁸

A 19. század utolsó negyedében készült, félhártya kötésben fennmaradt könyvben semmi nyom sem maradt a korábbi tulajdonos(ok)ra vonatkozólag. Az első

^{15a} A GW 6686 csak az első üres levél hiányáról tudósított.

¹⁶ 1742–1824. 1767-től Németországban tartózkodott tartósan, és azon belül is Lipcsében. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. XIV.* Bp. 1914. 1410–1412. has. (A továbbiakban: *Szinnyei.*)

¹⁷ 1717–1782. Bél Mátyás fia. *Szinnyei I.* 777–780. has.

¹⁸ WALLASZKY, Paulus: *Tentamen historiae litterarum...* Lipsiae 1769. 96–97.

kötéstáblába írták tintával úgy száz éve a később ismertetésre kerülő, téves lapszámozásra vonatkozó, német nyelvű megjegyzést. Felette olvasható a ceruzával tett észrevétel a múlt század derekáról: „Hain 4994, qui hunc librum non vidit”. Az első, nem eredeti, üres levelet követő, nyomtatott ajánlás alatt látható az ovális keretbe foglalt „Bibl. Univers. Lips.” szövegű tulajdonbélyegző lenyomata. A nyomtatványt nagyszámú, a szöveg tartalmát, ill. a fontosabb személyek nevét tartalmazó, latin nyelvű, igen apró, kézírásos megjegyzés kíséri a margókon még a 15. századból. A 40. (valójában 38.) levél rektójának alján öt sornyi bejegyzés áll latinul Gertrúd királynő kapcsán. A kolofon alatt továbbra is ugyanattól a kéztől hét sor olvasható, amelynek szövegét Fraknoi teljes terjedelmében közölte.¹⁹

A szépen díszített kiadványt tartalmilag is igényesen tárták fel. A *Chronica* szövegét három részre tagolva, ezt minden levél rektójának tetején közölték arabszámmal. Hess maga csak két szövegkezdetet jelölt ki, egyrészt a hunok, másrészt a magyarok története élén, ahol a szedésben nagyméretű kezdőbetűnek hagyott helyet (a_2b és $a_{10}a$). A kötet gondozója Szent László koronázásával harmadik részt is kijelölt az általa 36.-nak jelölt (valójában a 34. = d_2) levél verzója közepén.

Az említett részjelölés mellett a rubrikátor levélszámozással is ellátta a kötetet, amely arabszámok formájában olvasható a verzólapok jobb felső sarkában. Ebbe azután hiba csúszott, mert a 28. és 32. szám kimaradt. A sorszámozás az első nyomtatott levélen (a_2) kezdődik, így a 69. sorszám áll a kolofont viselő lap tetején.

A budai nyomtatvány utolsó öt, üresen maradt lapján (g_6b , g_7ab és g_8ab) kezdődik a korabeli viszonyokhoz mérten meglepően igényes és gazdag — összesen nem kevesebb, mint 668 tételt tartalmazó — kézíratos név- és tárgymutató. A szoros betűrendben álló jegyzék a kötetben belül megadja előbb a rész, majd a levél számát, de természetesen az említett sorszámozási hibával. A lista elkészítése is jól nyomon követhető, hiszen ez is ugyanattól a kéztől származik, mint aki a fentebb említett lapszéli megjegyzéseket tette. Végigolvasva a kötetet, ő ugyanis a mutató számára jelentősnek ítélt neveket és témákat rendkívül apró betűkkel a margóra jegyezte. Ezt követően azután „kicédulázta” ezeket, ahogy ezt a filológus zsargon ma mondja. Betűrendbe rakva a cédulákat készült el azután a mutató szövege, amely ma összesen hét lapon foglal helyet. Az ezt követő lapon olvasható — továbbra is ugyanannak a személynek írásával — a magyar királyok jegyzéke Attilától Mátyásig. Még további hét üres lap is található a kötetben. Az ismeretlen, aki a mutatót — feltehetően még a 15. században — összeállította, tehát hosszú jegyzékkel számolt, amikor a *Chronica* végén meglevő öt üres laphoz még vagy kétszer annyi továbbit csatolt más — mérleg helyett ökörfejes vízjelet viselő — papíron.

I.I.C. Budapest, Egyetemi Könyvtár, Inc. 10.

Az első hazai nyomtatványnak, amely ráadásul a magyarok történetét tartalmazza, ez az egyetlen fennmaradt példánya, amelyet nyomtatásától a mai napig megszakítás nélkül Magyarországon őriznek. Ennek tudható be, hogy viszonylag

¹⁹ *Budai Krónika* 24–25.

igen sok és változatos jellegű adat maradt fenn róla. Az ebből kialakuló história terjedelemben ezért messze meghaladja az összes többi példányét.

A 18. század második felében Magyarországon az írásbeliség — a korábbi korszakokkal összehasonlítva — igen öröndetes módon mind a hivatali ügyvitelben, mind a magánszemélyek feljegyzéseiben és leveleiben rendkívüli fejlődésnek indult. Ennek tudható be, hogy az említett félvévszázadból meglepően sok adat maradt fenn erről az ún. Dessewffy—Jankovich-féle példányról. Időrendbe rakva ezeket — kiegészítve néhány nyomtatásban is napvilágot látott forrással — a következő kép alakult ki e kötet sorsáról.

Az első feljegyzés mindössze húsz sorra terjed. Kéziratos kivonat ez a *Chronicának* a hétvezértől Szent Istvánig tartó részéből, amelyet 1751. január 3-án készített Hanusfalván az akkor ott Dessewffy Tamás tulajdonát képező könyvből Tahi József, ungmegyei bíró.²⁰ A bevezető pontosan közli Hess nevét, akit szerzőnek tart, valamint a „Buda 1473” impresszumadatokat. Említést tesz még a László prépostnak szóló ajánlásról is.

Feltehetően ez a feljegyzés adott indítást Kaprinai Istvánnak, a neves jezsuita történésznek, hogy a *Chronica* eme példányáról másolatot készítsen. Johann Kriebel feltételezte, hogy ennek célja a szöveg publikálásának terve volt.²¹ Kaprinai másolata a *Chronica* Dessewffy-féle példányáról fennmaradt.²² 1766. április 30-án kelt levelében Kaprinai megírta Dobai Székely Sámuelnek, hogy milyen kényelmetlen helyzetbe került a *Chronica* kapcsán. A könyv nála volt kölcsönbe Kassán, amikor 1765-ben áthelyezték Nagyszombatba. A könyvet — több más kötettel egyetemben — augusztus 15-én délután négykor a kassai jezsuita rektor jelenlétében átadta Steinhübl könyvkötő, eperjesi polgárnak azzal, hogy az juttassa el Eperjesen Kriebelnek, akit Kaprinai írásban kért meg a *Chronicának* Dessewffyhez történő továbbítására. A könyv tulajdonosa Pálfalvi Imrén keresztül mégis felszólította Kaprinait, hogy szolgáltatassa vissza a könyvet, mert Steinhübl nem kézbesítette ki a levelet Kriebelnek. Kaprinai kérte tehát Dobai Székelyt, hogy faggassa ki az ugyancsak Eperjesen lakó Steinhüblt ez ügyben. Egyidejűleg írt Kriebelnek is.²³

Úgy tűnik, hogy a kötet Kaprinaitól eljutott Kriebelig, aki Eperjesen volt evangélikus lelkész, és aki feltehetően ebben az időben tanulmányozta azt, mert erről később igen részletes leírást adott — név nélkül — a több folytatásban megjelent írásában.²⁴ Cikksorozata a 18. században publikált legjobb magyarországi nyomdatörténet.²⁵ De mások is forgatták ez idő tájt és ezen a vidéken ezt a példányt. Így Kriebel kollégája, az ugyancsak történelmi érdeklődésű, iglói evangélikus lelkész, Jonas Andreas Czirbesz kezében is járt. Jakob Ferdinand Miller úgy értesült, hogy tőle Iglóról került a kötet Fejérvári Károlyhoz.²⁶

²⁰ Bp. ELTE Könyvtára, Collectio Kaprinaiana 4° XXIX. 87—88. 38. sz.

²¹ *Kaiserlich königlich allergnädigst privilegierte Anzeigen aus sämmtlichen kaiserl. königl. Erbländer.* IV. Wien 1774. 284. (A továbbiakban: *Anzeigen.*)

²² Bp. ELTE Könyvtára, Collectio Kaprinaiana 4° VIII. 1—133.

²³ Bp. OSzK, Quart. Lat. 784/2. 66a—66b.

²⁴ *Anzeigen* IV. 1774. 283—284.

²⁵ *Magyar Könyvszemle* 1982. 26—31. Köszönet illeti Szelestei N. Lászlót, e cikk íróját, aki a Dessewffy-kötet kapcsán több forrásra és összefüggésre volt szíves felhívni a figyelmet.

²⁶ Bp. OSzK, Quart. Lat. 63/12. 229a—229b.

Fejérvári maga is behatóan foglalkozott szűkebb pátriája, Sáros megye történetével. Jelentős régiség- és könyvgyűjteményt mondhatott magáénak. Tervezte a hazai nyomdászat történetének megírását is, amit azonban — úgy tűnik — nem sikerült megvalósítania.²⁷ Kastélya Komlóskeresztesen állt, néhány kilométer távolságra csupán Hanusfalvától, ahol egykor Dessewffy őrizte nevezetes könyvét.²⁸

Dessewffy Tamás, a felkelő nemesség alezredese utód nélkül hunyt el.²⁹ Fivérének, Andrásnak azonban fiúágon is többízigen voltak leszármazottai.³⁰ Fejérvári minden bizonnyal meg kívánta szerezni könyvtára számára a szomszédos birtokon őrzött, Dessewffy-féle *Chronicát*, amelyhez a jogcímet feltehetően anyja jelentette, aki Dessewffy Anna volt.³¹ Fejérvári tervének megvalósítása azonban a Dessewffy- és az azzal igen szoros rokonságban állott Szirmay-család tagjainak, illetve azok jogi képviselőinek ellenállásába ütközött. A rendkívül bonyolult ügyre csak közvetetten lehet következtetni Fejérvári és Jankovich Miklós közötti levelezésből.³²

Podhradzky — Dobai Székelyre hivatkozva — arról tudósított, hogy a később Jankovich tulajdonába került *Chronica* elé Szirmay Tamás ezredes kiadás, latin nyelvű megjegyzéseket írt be.³³ Ilyet aligha engedhetett meg magának egy alkalmi olvasó, így arra kell gondolni, hogy a kötet egykor Szirmayé volt, aki 1688 és 1743 között élt, és egyetlen lányának második férje Pottornyai András volt.³⁴ Ez utóbbinak neve sűrűn előfordul a Fejérvári és Jankovich közötti levelezésben, mint akinek írásos „cessio”-jával (hozzájárulás, átengedés) kaphatta csak meg később Fejérvári a *Chronicát* tartalmazó kötetet. Ez is erősíti azt a feltételezést, hogy a könyv — Dessewffy Tamást megelőzően — Pottornyai³⁵ apósáé, Szirmay Tamásé volt.

A korabeli nemesség — különösen egy megyén belül — gyakran állt egymással rokoni kapcsolatban, akár több házasság révén is. Különösen állt ez a Dessewffy- és a Szirmay-családra. Szirmay [V.] István, aki 1711-ben a grófi címet nyerte el, és aki nagybátyja volt a bejegyzést tevő Szirmay Tamásnak, adoptálta nővére lányának fiát, Dessewffy Tamást, akiből így gróf Szirmay Tamás lett. Ő 1739-ben, majd pedig az azonos nevű fia 1760-ban Sáros vármegye főispánja volt.³⁶ Ilyen összefonódott családi körülmények között, amelyet ráadásul több fiúutód nélkül meghalt személy — közöttük éppen a *Chronica* tulajdonosai: Szirmay Tamás és Dessewffy Tamás —

²⁷ Magyar Könyvszemle 1982. 32.

²⁸ Szóbeli értesüléseit Miller sorra megörökítette cikkeiben. Az egyikben arról számolt be, hogy a *Chronica* a gömörmegyei Csetneken volt található Dessewffynél (*Zeitschrift von und für Ungern. III.*) Pest 1803. 311. A továbbiakban: *Zeitschrift.*). Ez természetesen nem felel meg a valóságnak, hanem összetévesztése a Dessewffy-család hasonlóan csengő egyik nemesi előnévével a „cserneki”-vel, amelyet egykori szlávóniai származási helyük után viseltek.

²⁹ Nagy Iván: *Magyarország családai. III.* Pest 1858. 304. (A továbbiakban: *Nagy Iván.*)

³⁰ *Nagy Iván III.* 302.

³¹ *Nagy Iván IV.* 139.

³² Bp. OSZK, Kézirattár, Fond 16/298.

³³ *Chronicon Budense.* [Ed.] Joseph PODHRADZKY. Budae 1838. XV. (A továbbiakban: *Chronicon Budense.*)

³⁴ *Nagy Iván IX.* 468, X. 741.

³⁵ Neve az említett levelezésben „Pottornyai” formában olvasható.

³⁶ *Nagy Iván X.* 744–745.

bonyolult örökösödési viszonyai színezték, a ma rendelkezésre álló adatok között biztonságosan már nem lehet eligazodni.

Úgy tűnik azonban, hogy az ifjú Jankovich igen, mert nagy erővel vetette be magát a *Chronica* megszerzésébe. Ő ugyanis, ha más forrásból nem is, de Kriebel említett cikksorozatából, biztosan értesült az első magyarországi nyomtatványnak erről az egyetlen hazai példányáról, amelyet Sáros megyében őriztek különböző helyeken különböző személyek. A szenvedélyes gyűjtő, aki később minden idők legnagyobb hazai magánkönyvtárát mondhatta magáénak, fáradhatatlan levelezésbe kezdett e kötet megszerzése érdekében. 1793 derekától egész sor levelet intézett elsősorban Fejérvárihoz, de Czirbeszhez és a Dessewffyékkel rokonságban álló Szirmay Antalhoz is.³⁷

A *Chronica* sorsát alakító, de ma már nehezen kikövetkeztethető események nagyjából a következőképpen alakultak. A kötet Czirbesztől Iglórról visszakérült Eperjesre, azonban nem Fejérvári kezébe, aki pedig ott városi házzal rendelkezett, hanem az evangélikus kollégium könyvtárába. Úgy tűnik, hogy ezt a megoldást a tisztázatlan jogi körülmények miatt kellett választani. 1794. augusztus 26-án Fejérvári megírta Jankovichnak, hogy a kollégium rektora, Karlovsky János³⁸ — Pottornyai írásos hozzájárulása és Jankovich hathatós közbenjárására — kiszolgáltatta végre neki a kötetet.³⁹ Emiatt azután a Dessewffy-család jogi képviselte élesen tiltakozott.⁴⁰ Fejérvári ekkor már súlyos beteg volt, így az erről szóló levelet is már csak tollba tudta diktálni. 1794. december 6-án elhunyt.⁴¹

Jankovich a továbbiakban is fáradhatatlannak bizonyult. Úgy látszik, hogy összeköttetései révén sikerült elsimítania az ügyet a Dessewffy-örökösöknél. Így a kötet birtokában levő özvegy Fejérvári Károlynéhez fordult,⁴² akinek az érdekeit a már említett Szirmay Antal képviselte. Ez utóbbin keresztül értesült Jankovich arról, hogy az özvegy a könyvért húsz aranyat kért, amit ő sokallott. Alkudozásra fogta tehát az ügyet, és a kb. 85 forintnak megfelelő húsz arany⁴³ helyett hatvan forintot ígért.⁴⁴ Fejérváriné engedett Jankovich kérésének, amit az hálás levélben köszönt meg. Írásához egyben mellékelte is azt az utalványt, amelyre Kieler és Henzelmann eperjesi kereskedők hatvan forintot fognak az özvegynek kifizetni.⁴⁵ Fennmaradt a fiatal Jankovich gondos feljegyzése a legnevezetesebb beszerzéseiről, ahol is 20/1796 sz. alatt 1796 februárjában beírta a 60 forintot a *Chronicáért*.⁴⁶ Ezt

³⁷ Bp. OSzK, Kézirattár, Fond 16/298, 731, 820.

³⁸ HÖRK József: *Az eperjesi ev. ker. kollégium története*. Kassa 1896. 342.

³⁹ Miller is hangsúlyozta, hogy Dessewffy és Jankovich között több kézen ment át a kötet (*Zeitschrift* III. 1803. 311.).

⁴⁰ Bp. OSzK, Kézirattár, Fond 16/298.

⁴¹ *Szinnyei* III. 279.

⁴² Bp. OSzK, Kézirattár, Fond 16/732. 1795. július 21.

⁴³ [KORABINSZKY, Matthias]: *Almanach von Ungarn 1778*. Wien und Pressburg. 421.

⁴⁴ Bp. OSzK, Kézirattár, Fond 16/732. 1796. január 10.: „Ezen szörnyű árát egy könyvnek alábbszállítani és 60 forintban meghatározni méltóztatna.”

⁴⁵ Bp. OSzK, Kézirattár, Fond 16/732. 1796. február 16. — Az utalvány fejében Jankovich Pesten fizetett Lindemann kereskedőnek 1796. február 11-én.

⁴⁶ *Az OSzK Évkönyve 1970—1971*. 131. — Bp. OSzK, Kézirattár, Fond 16/23. IV.

követően még hosszas írásbeli alkudozást folytatott az egész Fejérvári könyvtárra is, amelyet végül 1800. tavaszán megvásárolt.⁴⁷

Alighogy megszerezte Jankovich az általa annyira áhított *Chronicát*, Széchényi Ferenc utasította Kovachichot, hogy vásárolja meg ezt a nagy ritkaságot a felállítandó országos könyvtára számára. Jankovich azonban vérbeli gyűjtő módjára elhárította Széchényi törekvését.⁴⁸ A két gyűjtemény azonban — jóval később ugyan — mégis csak egyesült, amikor az országgyűlés megvásárolta a csődbe jutott Jankovich ún. első könyvtárát, amelyet 1836. június 17-én — a *Chronicával* együtt — átadott a Széchényi által alapított gyűjteménynek.⁴⁹

A *Chronica* Dessewffy-féle példánya történetiájának külön, és nem is a legrövidebb fejezetét képezi annak a kötetnek rekonstrukciója, amelyben az évszázadokon keresztül fennmaradt. Többen is, akik a 18. század második felében forgatták ezt, beszámoltak arról, hogy abban a *Chronica* elé volt kötve található Julius Caesar munkája. Ez olvasható már Kaprinainál⁵⁰ és Kriebelnél⁵¹ is. Jankovich, miután látta magát a kötetet, többször is ezt ismételte a Fejérváriékkal folytatott levelezésében. Különösen, amikor véglegessé vált, hogy megkapja a könyvet, minden írásában hangsúlyozta Caesar művét, sőt a kifizetésről szóló utalványra is gondosan rávezette, hogy az összeg Julius Caesar és a *Chronicon Hungarorum* fejében jár.⁵²

Könnyen kitapintható, hogy miért volt olyan nagy Jankovich buzgósága e téren. Ugyanis Kriebel a kötetről adott igen részletes leírásában annak a feltételezésének adott hangot, hogy Caesar munkája is a budai nyomdában készülhetett. Jankovich tehát azt remélte, hogy az immár lealkudott árért még egy további hazai ősnymotatványhoz is hozzájut.

Miller már 1803-ban kétségbe vonta ezt a feltételezést.⁵³ 1811-ben a klasszikus auktorok hazai előfordulásának ismertetése során Jankovich a következőket írta: „A feledékenység fellege borítja Magyarországon legelsőben kinyomtatott classikus szerzőknek pártfogóit”, utána felsorolta a Hess-féle *Basiliust* és a hozzányomott *Apologia Socratist*. A következő mű „Caesaris C. Julii Oratio Vesontione ad Milites habita. C. Praef. Andreae Brentii Patavini. — Papirossa — betűi — rövidítésének módja, könyvformája egészen az, melly az előbbeni könyvnek. Netalántán a kézírást a papirossal együtt (melly akkor még Magyarországon nem készítettett) Rómából magával hozta Hess. Tulajdon régiségeim között oltalmazom e ritka tüneményt.”⁵⁴ Toldy Ferenc pontosan átvette ezt, kiegészítve a terjedelem megjelölésével: „Julii Caesaris Oratio Vesontione ad milites habita cum praefat. Andreae Brentii Patavini. 4r. 10 lev. melyet a Basilii libelluséhoz tökéletesen hasonló nyomdai készület vall

⁴⁷ Az OSzK Évkönyve 1970–1971. 122.

⁴⁸ KOLLÁNYI Ferenc: *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos könyvtára. I.* Bp. 1905. 32.

⁴⁹ Az OSzK Évkönyve 1970–1971. 152.

⁵⁰ Bp. OSzK Quart. Lat. 784/2. 66a.

⁵¹ *Anzeigen IV.* 1774. 284.

⁵² Bp. OSzK, Kézirattár, Fond 16/732. 1796. január 10, február 11, február 16.

⁵³ *Zeitschrift III.* 1803. 309.

⁵⁴ *Cajus Sallustius Crispus Szentgyörgyi Gellérd magyarázásával. I.* Buda 1811. 91–92.

Hess Andrásénak.⁵⁵ A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának magyar történeti és irodalomtörténeti kiállításon is még Toldy véleménye alapján mutatták be ezt a Caesar-féle kiadványt 1877-ben, mint feltételezett budai nyomtatványt.⁵⁶ Az 1882. évi nagy budapesti könyvkiállításon a legrégebb hazai nyomtatványok sorából azonban már tudatosan kihagyták ezt a Caesar-nyomtatványt, hangsúlyozva egyben, hogy Hess műhelyéből csak a *Chronica* és a *Basilius* ismeretes, más nem.⁵⁷ Közel félévszázad után Ballagi, bár kételkedően, de azért még mindig felvette a budai vonatkozású nyomtatványok sorába.⁵⁸

Fitz értetlenül állott a fenti feltételezéssel szemben, hiszen mind a papír, mind a betűk, de a rövidítések formája is teljesen eltér a Hess által használtaktól. Így jogosan tette fel a szónoki kérdést: „Hol volt Jankovich és Toldy szeme?” Fitz végül közölte a GW 1930-ban közreadott nyomdászmeghatározását,⁵⁹ amely szerint a Jankovich-féle kis kötetet Rómában Bartholomaeus Guldinbeck nyomtatta.⁶⁰

Újra elővéve ezt a végül is megoldatlanul maradt problémát, hogy miként is juthatott Jankovich arra a gondolatra, hogy Julius Caesarnak könyvtárában őrzött egyik ősnymtatványkiadását Hess munkájának tekintse, vissza kell kanyarodni Kriebelhez, aki a Dessewffy-féle *Chronica*-kötet legjobb leírását adta.

„An eben dieses Volumen, welches die Chronik des Andreas Hess in sich enthält, ist ein anderes Volumen angebunden, ohne Titelblatt, und ohne irgend eine ausdrückliche Meldung des Druckortes, bloss mit der am Ende vorkommenden Anzeige des Jahres mit den deutchen Buchstaben: Lxxjjj; womit das 1473ste Jahr offenbar angezeigt wird, welches die Commentarios Julii Caesaris de bello Gallico in sich enthält, und mit einem etwas kleinere, mehr in die Mönchschrift und den deutschen Charakter fallenden Typus abgedruckt, und nach aller Wahrscheinlichkeit, auch zu Ofen herausgekommen ist; denn auf den Rändern desselben, die sehr breit sind; so wie das Papier in beyden sehr vortreflich ist; zeigen sich geschriebene Anmerkungen einer Hand, die so alt, als das Buch selbst seyn muss, und muthmasslich die Hand des ersten Besitzers dieser beyden Bücher ist, der, wie er sie in einem Jahre, und zu einer Zeit aus der Presse erhalten, auch sogleich zu seinem Gebrauch zusammen heften und binden lassen. Der Band hat gewiss alle Merkmale, des Altherhums der Bücher an sich.”⁶¹

Amint ez a fentiekből világosan kitetszik, Kriebel igen jó és pontos nyomokat adott a Dessewffy-féle kötet rekonstruálására. Tehát korabeli kötésben volt abban együtt Caesarnak a gall háborúkról írt művének „[14]73” évszámmal ellátott — nyomdász és nyomdahely feltüntetése nélküli — kiadása és a *Chronica*. A két mű betűtípusa nem egyezett meg ugyan egymással, de a széles margó és papír, továbbá az azonos kéz bejegyzései arra indították Kriebelt, hogy valószínűnek tartsa ennek a Caesar-kötetnek budai eredetét.

⁵⁵ TOLDY Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története. II.* Pest 1851. 31.

⁵⁶ *Magyar Könyvszemle* 1877. 305—306.

⁵⁷ Kalauz az Orsz. Magy. Iparművészeti Múzeum részéről rendezett könyvkiállításhoz. Bp. 1882. 133. — *Könyvkiállítási emlék.* Bp. 1882. 136.

⁵⁸ BALLAGI Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban 1473—1711.* Bp. 1925. 4. sz. (A továbbiakban: Ballagi.)

⁵⁹ GW 5098.

⁶⁰ FITZ: *Hess* 137.

⁶¹ *Anzeigen IV.* 1774. 284. — Kivonatol magyar fordítása Szelestei N. Lászlótól: *Magyar Könyvszemle* 1982. 28.

A Kriebel-féle leírás által rendkívül jól körülhatárolt területen nem volt gond rátalálni arra az egyetlen Caesar-kiadásra, amelyre az ő valamennyi adata ráillik. Ezt, a csak az évszám utolsó két számjegyét feltüntető könyvet Konrad Fyner készítette Esslingenben a Hess által használt mintegy 110 mm méretű betűnél kisebb, 96 mm-es típussal.⁶² Magyarországon ebből az ősnymtatványból két példányt is őriznek, mindkettőt az OSzK-ban.⁶³ A kettő közül az egyiket⁶⁴ Jankovich bejegyzése szerint Lipcséből vásárolta, így a Dessewffy-féle kötet felismerése szempontjából nem volt számításba vehető. A másik kötetre⁶⁵ azonban Kriebel leírása minden szempontból ráillik.

A korabeli fatáblás kötés egykor ugyancsak Jankovich gyűjteményébe tartozott, és tartalmazza Caesar említett kiadását, de elébekötve e római császár életrajzát is ugyanabból a nyomdából, méghozzá a teljesen kiírt 1473. évszámmal. Az esslingeni műhely e két termékét rendszerint együttesen adta közre.⁶⁶ Az életrajz, amelyből e példányban hiányzik az első két levél, amint ezt Kriebel is megírta, szerzősége a legutóbbi időkig problematikus volt. Így voltak, akik pl. Julius Celsus nevéhez kötötték,⁶⁷ míg végül a GW megállapította, hogy az Petrarca írása.⁶⁸

Ilyen előzmény után nem csoda, hogy Jankovichnak is gondjai voltak a kiadás pontos azonosítása terén. Az ő tollából olvasható a most tárgyalás alá kerülő kötet első szennylevelének rektójára felül írt sorok: „Videntur hoc. Boni Accursii Pisani Animadversiones in Commentaria Caesaris omnia, esse, quibus subjungitur ipse Caesar de Bello Gallico”. Azonban ez a meghatározási kísérlet zsákutcába vezetett, mert a Bonus Accursius-féle Caesar-kiadás az ősnymtatványirodalom egyik sohasem létezett, ún. fantomkiadása volt „Ferrara 1474” megjelöléssel.⁶⁹

Félretéve ezeket a korábbi, megtévesztőnek bizonyult, téves meghatározásokat, érdemesnek, sőt szükségesnek tűnt az OSzK Inc. 545. jelzetű kötetének alaposabb megvizsgálása. A kötés mindkét, meglehetősen megviselt, vastag fatábláját barna bőrrel vonták be, és azt nyolc különböző bélyegző vaknyomásával gótikus stílusban ékesítették. A táblák beosztása és a díszek közül hat pontosan megegyezik az MTA Könyvtárának már korábban hazainak minősített kötésével, magyarok történetét is tartalmazó, ún. Nagyenyei-kódexszel. Így kétségtelen, hogy mindkét kötés ugyanabból a magyarországi műhelyből került ki.⁷⁰ Az egykor két kapcsot és egy-egy 45 × 45 mm méretű, négyszögletes köldökdísz is viselő táblák mára már igen-csak megkoptak, sőt helyenként rongyos állapotban vannak.

⁶² GW 5874.

⁶³ CIH 877.

⁶⁴ Bp. OSzK Inc. 544.

⁶⁵ Bp. OSzK Inc. 545.

⁶⁶ HAIN 4226.

⁶⁷ *Catalogue of books printed in the XVth century, now in the British Museum. II.* London 1912. 512. IB 8905.

⁶⁸ GW 5874 Anm. 1.

⁶⁹ GW. I. 70. has.

⁷⁰ A meghatározás Rozsondai Marianne-nak köszönhető. — CSAPODI Csaba: A „Magyar codexek” elnevezésű gyűjtemény. Bp. 1973. 8–10. (MTA Könyvtára Kézirattárának katalógusai 5.). A ma K 32 jelzetű könyv korábban a Lat. Cod. 4° 12. számot viselte. — SZ. KOROKNAY Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések*. Bp. 1973. 80. sz., 3. tábla. — *Művészeti könyvkötések régen és ma*. Bp. 1986. 21. sz.

A gerincét már korábban elveszíthette, mert azt később⁷¹ más minőségű bőrrrel, amelyet párhuzamos vonalakkal díszítettek igen egyszerűen, ragasztották át. Ez a gerincpótlás áterjedt a táblákra is, ami által tartása megbízhatóvá vált. Gondosabb vizsgálat alapján megállapítható volt, hogy ennek az utólagos erősítésnek a két tábla és a gerinc közötti megoszlása eredetileg 6 cm az első táblán, 7 cm a gerincen és 5 cm a hátsó táblán volt. Később ezen változtattak, mert a kötet testéből a végén eltávolítottak egy kb 20 mm vastag részt, így a fenti megoszlás ma már más: 6 + 5 + 7 cm. A gerincről a hátsó táblára csúsztatott kb 20 mm lényegében megfelel a *Chronica* Jankovich-féle példányának vastagságával.

Tehát azt követően, hogy kiemelték a *Chronicat* a kötetből, a gerincet borító bőrsíkot két centiméterrel a hátsó tábla közepe felé vonták, majd ott újra ráragasztották. Ezzel elérték, hogy a kötés ma — legalábbis az első, felületes ránézésre — eredeti benyomást kelt, viszonylag jól álcázva a gyűjtőkötet utolsó tagjának eltávolítását. Jobban megvizsgálva azonban feltűnik, hogy pl. a hátsó fatábla felső sarka erősen csorbult, amíg az ezzel ma érintkező könyvtest teljesen ép. Jankovich *Chronicájának* vége azonban a fatáblának megfelelő rongálódás jeleit mutatja.

Továbbvizsgálva ezt a hazai könyvkötés története szempontjából is jelentős könyvet, még további megállapítások is voltak tehetők. Az első tábla belsejét a 18—19. század fordulóján merített írópapírral leragasztották, amire később a „Jankovich Miklós gyűjteményéből” szavakat írta rá egy kevésbé gyakorlott kéz. Lényegében az említette azonos korú és kivitelű, három üres papírlevél áll ma a kötet élén. Ezek a hiányzó szenny- és a mű első két levelét voltak nyilván hivatottak pótolni. Ugyanilyen minőségű papírral erősítették meg — mai szemmel nézve meglehetősen primitív módon ragasztva — az első, Caesar életéről szóló nyomtatvány első négy füzetének összesen negyven levelét. A rongálódás előlről támadta meg a könyvet, amelynek következménye lehetett az első két levél teljes elvesztése is. A feltehetően a jobb felső saroktól kiinduló nedvesség hatására beállott pusztulás vezetett azután a ma meglevő első levélen is tapasztalható szövegcsonkuláshoz, a kötet további részében azonban már csak a margó kiegészítésére, illetve megerősítésére volt szükség. A második, immár valóban Caesartól származó mű végéről a két utolsó üres levél hiányzik. Ezek közül az elsőnek a fűzéssel párhuzamosan meghagyott vékony csíkját ráragasztották a hátsó kötéstáblát befedő és immár gépi úton előállított papírra. Ezeknek az utolsó leveleknek eltávolítása borotvával történhetett, mert Caesar művének ma meglevő utolsó levelét is nagyon éles tárggyal a fűzéssel párhuzamosan elég hosszan átmetszették.

A *Chronicának* Dessewffy—Jankovich-féle példányában pontosan az előbbieken leírt minőségű, kézzel merített papírral és a Caesar-kiadásokban tapasztalt módon javítottak ki számos levelet.⁷² A 9. levél alján az egész margót kivágták, és pedig a

⁷¹ Rozsondai szakvéleménye szerint a rossz minőségű bőrből készült erősítést a 18./19. század fordulóján tették rá.

⁷² A kötetnek géppel történt beszámozása alapján a 2, 3, 4, 8, 10—15, 18, 26, 51, 52, 62—66. levelein tapasztalható ilyen javítás. Jelentős részükben a verző lap aljának közepén, de akad közöttük lapszéli igazítás is (pl. a 18. levélen). A *Chronica* végén álló hat levélen a papírral történő erősítés főleg a külső sarkokon tapasztalható a vége, vagyis a rongált hátsó tábla felé közeledve mind erősebb mértékben.

Caesar-rész végén is alkalmazott borotvás megoldással. Ennek során az előtte és utána álló leveleket ma is jól látható módon hasította fel az éles tárgy.⁷³ A kolofont tartalmazó, utolsó, szöveges levelet, amely mind a négy oldalán megviselt állapotban lehetett, ugyanerre a kézzel merített és a 18–19. század fordulójáról származó papírra ragasztották fel. Hátlapján — áteső fényben vizsgálva — csupán lendületes, kusza vonásokból álló tollpróbák ismerhetők fel. A *Chronica* elé kötött három üres levél — a fentiekkel ellentétben — modern, géppel készült papiros, akárcsak az, amelyre a szöveg első levelét megerősítés végett utólag felragasztották. Az utóbbit ablakszerűen kivágták, hogy a nyomtatott szöveg mind a két oldalról olvasható legyen.

A fentiekből arra a következtetésre lehet jutni, hogy a 15. században Magyarországon ehhez a két, Caesarral kapcsolatos, németországi nyomtatványhoz kötötték a *Chronicának* ezt a példányát. A századok során erősen megviselt kötet már feltehetően rossz állapotban kerülhetett Jankovichhoz, aki azt megigazította. Ennek során kaphatta a gyenge minőségű bőrből készült gerincerősítést, leragasztották az első kötéstábla belsejét, az összes sérült levelet megigazították mind a Caesar-, mind a *Chronica*-részben. Amikor 1875-ben a múzeumi könyvtár átengedte az immár duplumnak minősített *Chronicát* az Egyetemi Könyvtárnak, kivágták ezt a részt a kötet végéből, majd megigazították a kötetet. Az így egyedül maradt Caesar-kötet hátsó tábláját új papírral leragasztották és a gerincet erősítő bőrnek a hátsó tábla közepe felé történt áthelyezésével az eltávolított *Chronica* nyomát eltüntették.

A kötés vizsgálatát követően sort kell keríteni az eredetileg egybekötött két esslingeni és a budai nyomtatvány papírjának és rubrikálásának összevetésére, hiszen Kriebel ezek alapján is gondolt a Caesar-féle kiadványok budai eredetére. A *Chronica* papírját Fitz már gondos vizsgálat alá vetette, amelynek során megállapította, hogy azokban mindig mérleget ábrázoló vízjelek találhatók.⁷⁴ Ezzel szemben az esslingeni kiadványokban elejétől a végéig az abban a korban igen kedvelt és elterjedt, „P” betűt ábrázoló vízjel látható. Tagadhatatlan, hogy a mai szemmel nézve feltűnően széles margót mindkét műhely egyaránt alkalmazta, ami azonban a könyvnyomtatásnak ebben a korai szakaszában általános jelenség volt.

A rubrikálást a két esslingeni kiadványban ugyanaz a kéz végezte kizárólag piros tintával. Ezzel szemben a *Chronicában* a rubrikátor tollának nyoma a nagybetűk függőleges áthúzásánál narancssárga, de a rubrikáló kezek is egészen más jellegzetességeket mutatnak. Így Caesarnál nincs egyetlen incipitjel sem, amelyet pedig a *Chronicában* rendszeresen lehet látni, ugyakkor az üresen maradt sorvégek kitöltésére az esslingeni kiadványokban sűrűn alkalmaztak lombdíszit stilizáló, díszített vonalakat, amit a budai kiadványban sehol sem lehet tapasztalni. Az iniciálék formája és azok díszítése is eltérő stb. Mindezek után tehát nem kétséges, hogy a Caesar, illetve a *Chronica* rubrikálását két különböző személy végezte. A mai, szigorúbb vizsgálati módszerek fényében Kriebel gyanúja tehát teljességgel megalapozatlannak tűnik, de kétszáz évvel ezelőtt nyilván sokkal szubjektívebben tekintettek erre a kötetre: szerettek volna további budai nyomtatványt fellelni.

⁷³ Valószínű, hogy ezen az alsó lapszálon valamiféle bejegyzés vagy még inkább a kötet egykori tulajdonosára utaló írás állott, amit azután innen tudatosan távolítottak el.

⁷⁴ FITZ: Hess 85.

Hátra van még a kéziratos bejegyzések áttekintése. Ezek közül messze kimagaslik a második Caesar-féle mű kolonfonja után megmaradt üres levél (h₄a) rektóján olvasható bejegyzés, amelyet már Horváth Ignác leírt: „A legutolsó tiszta levélen: Sigismundus Báthory de Somlio princeps Transylvaniae et Sicularum comes etc. ... Exponitur nobis in persona egregii Ioannis Georeoffy de georeovasarhely ... és egyéb probatio calami jellegével bíró bejegyzések.”⁷⁵ Oszteni kell Horváth megállapítását, hogy az ezen a lapon látható bejegyzések valóban tollpróbák, hiszen a befejezetlen oklevélszöveget még ugyanazon a lapon két másik is kezdte leírni. Az azonos szöveg első és második lejegyzése között a Caesar-életrajz 10b lapján álló magyar nyelvű bejegyzés megismétlése és bővítése olvasható, amely egy levélkezdesi fordulat.⁷⁶ Ugyanennek kezdő szavait a hátlap tetején is még utánairták.

Az idézett tollpróba ismét olyan adat, amely egyértelműen bizonyítja, hogy valóban ebben a kötetben volt egykor a *Chronica* Dessewffy-féle példánya, amelyről többen is azt írták, hogy „állítólag Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemé volt”.⁷⁷ A bejegyzés azonban csupán többszörös probatio calami és nem tulajdonbejegyzés, így abból az egykori tulajdonosra vonatkozólag semmiféle következtetés sem lehet levonni. Egyedül csak az bizonyos, az írás szükségszerűen Báthory Zsigmondnak fejedelemmé történt megválasztását követően, vagyis 1588 után kerülhetett be a kötetbe. Feltehetően ugyanez a kéz még számos további, latin nyelvű bejegyzést is tett a kötetbe részben tollpróba jellegűen, részben Caesar életrajzához írt megjegyzés formájában. Ezek a kötet legelején sérülten, a későbbiekben már épen maradtak fenn.⁷⁸ A Báthory Zsigmond-féle háromszoros bejegyzés írói a *Chronica* kolonfonja alá is odakanyarították ugyanazt a rövid magyar szöveget három különböző írásban,⁷⁹ ami a Caesar-kötet végén is olvasható volt. A kolofon mellett a margón pedig tótágast ugyanattól a kéztől a Caesar-kötetből már megismert másik magyar nyelvű levélkezdesi fordulat szavainak tollpróbája látható.

Talán ezek az azonos kéztől származó bejegyzések, amelyekre felfigyelt Kriebel. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a két Caesar-féle munka és a *Chronica* emiatt ugyanabban a nyomdában kellett, hogy készüljön. Ez csupán azt bizonyítja, hogy a 16. század legvégén ezek a nyomtatványok egybe voltak kötve. Maga a kötés azonban ezt a tényt már különben is legalább egy évszázaddal korábbról igazolja.

A későbbi kezek nyomai közül a legfontosabb a Caesar-életrajz most meglevő első lapja tetején álló „Mart.Dioszegi”,⁸⁰ aki viszont kétségtelenül mint a gyűjtő kötetnek ma felismerhető legrégebb tulajdonosaként írta oda nevét, illetve ugyanannak a lapnak aljára két sornyi, latin nyelvű bejegyzését a 17. században. Több ilyen nevű nemesi család is ismeretes ebből a korszakból mind a Felvidéken, mind Erdélyben.⁸¹ További bejegyzések is kerültek bele mind Caesar életrajzába a

⁷⁵ HORVÁTH Ignác: *A magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának ősnymtatványai*. Bp. 1895. 18. sz. (A továbbiakban: HORVÁTH.) — Korábbi jelzete Inc. c. a. 47. volt.

⁷⁶ „Szolgálatomat írom kk mint bizodalmas jóakaró urának kívánok Istentől...”

⁷⁷ *Chronicon Budense III—IV.* — *Budai Krónika* 23. — FITZ: Hess 123.

⁷⁸ Pl. 3a, 4b, 6b, 10a, 15b, 16b.

⁷⁹ „Vagyok Alexander, nem bánt szegénység, sem király, sem kalmár nem vagyok...”

⁸⁰ HORVÁTH 18. sz.

⁸¹ Nagy Iván III. 317—319.

külső margóra (h_1a , h_3a , h_3b), mind Caesar írásába (h_2a) a 17. században. Ez utóbbiak között egy további magyar nyelvű is akad: „N volna és nem T” (a_4b 4. sor). Ez a megjegyzés arra vonatkozik, hogy a szövegkezdő „unc” elé „N” helyett „T” iniciálé kíváncsozik, tehát „tunc” helyett „nunc” legyen az első szó.

Már említés történt a fentiekben arról, hogy Kaprinai arról tudósított Dobai Székely közlése nyomán, hogy Szirmay Tamás ezredes a Dessewffy-féle példány élére hosszabb kritikai megjegyzést írt a *Chronica*-nak már az ő szemében is egyes naiv közléseire vonatkozólag.⁸² Ilyen azonban most sem a *Chronica*, sem a Caesar-féle kötetben sem olvasható. Jogosnak látszik az a feltételezés, hogy sorait Szirmay a Caesar-féle kiadványok és a *Chronica* ajánlása előtti levelek egyikére írta, amelyet azután a kötet szétbontása során eltávolítottak, amiről a fentiekben már ugyancsak szó volt.

Ha a fentiekben előadott sokrétű és egymást erősítő bizonyítékok netán még mindig nem bírnának elegendő súllyal, úgy lehet továbbiakat is felhozni annak alátámasztására, hogy a *Chronica* egykor ebben a Caesar-féle kötetben volt. A ma két önálló könyv fűzésének egymástól való távolsága pontosan megegyezik egymással.⁸³ De akad még egy további, immár perdöntő bizonyíték is. A hazai műhelyben, ahol a ma az OSzK-ban őrzött Caesar-kötet kötését készítették, minden füzet utolsó lapjának aljára középen piros tintával ráírták az illető füzet sorszámát arab számmal. A két Caesar-műnél ez 1-től 16-ig terjed.⁸⁴ Pontosán ez a sorszámozás folytatódik ugyanattól a kéztől a *Chronica* Dessewffy-féle példányában: 17-től 23-ig.⁸⁵ Ezek után teljesen bizonyos, hogy a budai ősnymtatványnak ez a példánya egykor az OSzK ma Inc. 545. jelzetű kötetének végén foglalt helyet.

Visszatérve most már a Jankovich által 1811-ben leírtakra,⁸⁶ gondot okoz annak a kérdésnek megválaszolása, hogy ő vajon miért tekintett egy teljesen más Caesar-kiadást budainak. Az bizonyos, hogy Jankovich ez irányú feltételezéseinek forrása Kriebel idézett írása volt.⁸⁷ Lehetséges, hogy Miller említett véleménye⁸⁸ miatt már Jankovich maga sem a *Chronica*-val gyűjtőkötetben fennmaradt Caesar-kiadást tekintette budai eredetűnek. Lehet, hogy ezért helyette egy formátumában és szövegében is ettől eltérő másik kiadványt választott, amelyet ugyancsak saját könyvtárában őrzött. Ez az Andrea Brenta (Andreas Brentius) által gondozott kiadás sem hozható azonban kapcsolatba Hess nyomdájával, hiszen a fiatalon

⁸² Bp. ELTE Könyvtára, Collectio Kaprinaiana 4° VIII. 133b. — Nyomatásban: *Chronicon Budense* XV.

⁸³ A 300 mm magas gerincen a fűzés bordái alulról a 78, 130, 181. és 233. mm táján fekszenek a Caesar-kötetben. A nyilván kötés nélkül maradt *Chronica* az Egyetemi Könyvtárba kerültekor egészéből készült új köntöst kapott, amihez természetesen új fűzést is alkalmaztak.

⁸⁴ Az utolsó, 16. szám a kivágott levelek egyikén volt.

⁸⁵ Az utolsó, tehát 23. szám nyilván a ma hiányzó, utolsó, üres levélen állt. — Miután az esslingeni nyomtatványok rubrikálását más kéz végezte, mint a *Chronica*-ét, erre az összefüggő sorszámozásra abban a munkafázisban nem kerülhetett sor. Így bizonyosnak látszik, hogy a füzeteknek most említett megjelölésére a könyvkötőnek volt szüksége a kötetben belüli helyes sorrend megőrzése végett.

⁸⁶ *Cajus Sallustius Crispus Szentgyörgyi Gellérd magyarázatával*. I. Buda 1811. 91–92.

⁸⁷ *Anzeigen* IV. 1774. 284.

⁸⁸ *Zeitschrift* III. 1803. 309.

elhunyt itáliai humanista, amint ezt már Fitz megállapította,⁸⁹ 1473-ban még csak iskolásgyermek volt. Horváth 1895-ben a műnek Jankovich-féle példányának leírásakor már nem is tett említést a budai nyomtatás lehetőségéről, hanem a nagy tekintélyt képviselő Hain⁹⁰ nyomán Adam Rotwil aquilai nyomdatermékének tartotta.⁹¹ Ezt a Caesar-kiadást azonban Bartholomaeus Guldinbeck készítette Rómában 1481 táján.⁹²

Jankovich 1811-ben publikált feltételezését közvetlenül a Hess-féle Basilius leírás után adta, amivel azt a benyomást keltette, hogy az általa feltételezett hasonlóság e Caesar-kiadás és a Basilius között áll fenn. Toldy azután ezt így is értelmezte.⁹³ Ami a formátumot illeti, ez igaz is, hiszen mindkettő negyedréti alakú kiadvány.⁹⁴ De ezt az összevetést Jankovich aligha végezte el, hiszen a Basiliusból sem akkor, sem azóta sincs példány Magyarországon.

Jankovich írását és magatartását esetleg a „mundér becsülete” védelmének igyekezetével lehet magyarázni. Talán azon igyekezett, hogy bizonyítsa: neki igenis van egy budai eredetű Caesar-kiadása. Mindazon által az sem zárható ki, hogy az évek során egyszerűen összetévesztette a Kriebel által szemügyre vett könyvet a gyűjteményében levő másik Caesar-kiadással.

Mindent összefoglalva bizonyos, hogy a *Chronicának* Jankovich-féle példánya eredetileg az OSzK mai Inc. 545. jelzetű kötetében maradt fenn, amelynek kötése Magyarországon készült. Ugyanilyen bizonyos, hogy sem az abban ma is meglevő esslingeni sem a Jankovich által leírt és valójában római Caesar-kiadás egyikének sincs semmi köze sem a budai nyomdához.

A *Chronicának* egykori Dessewffy—Jankovich-féle és ma a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött példányának előtörténete a fentiekhez kiadós megtárgyalásra került, így itt most már csupán a mai állapotának leírására van szükség. Az Inc. 10. jelzetű könyv 1875-ben múzeumi tárgyak ellenében csere révén került az OSzK-ból mai őrzési helyére.⁹⁵ Miután ezt közvetlenül megelőzően emelték ki a Caesar-kiadások mellől, új köntösbe kellett öltöztetni. A „Dochmal A. könyvkötő Budapest” szövegű szárazbélyegző elárulja a két utolsó szennylevél tetején, hogy ezt a munkát kicsoda végezte. Az egészsbőr, neoreneszánsz jellegű aranyozott kötés gerincén alul a budapesti egyetem régi címere látható, metszése pedig piros. A legutóbbi évtizedekben a nyomtatott leveleket a rektó jobb felső sarkában géppel beszámozták 1-től 67-ig. A Caesar-féle, eredeti kötésben levő nyomtatványok papírmérete 287 × 213 mm, míg a *Chronica* említett példányáé — az újrakötésnél végzett körülvágás miatt — már csak 273 × 208 mm.

E *Chronica*-példány korábbi tulajdonosairól a vele 1875-ig azonos sorsú Caesar-kötet ismertetése során bőven esett szó a fentiekben. Ehhez még annyit lehet hozzátenni, hogy a *Chronicára* — ellentétben Caesar műveivel — Jankovich az ő

⁸⁹ FITZ: *Hess* 137.

⁹⁰ HAIN 4229.

⁹¹ HORVÁTH 661. sz. — Régi jelzete Inc. s. a. 1504. volt.

⁹² GW 5098.

⁹³ TOLDY Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története. II.* Pest 1851. 31.

⁹⁴ Fitz itt, nem világos módon, nyolcadrétről írt. — FITZ: *Hess* 137.

⁹⁵ Az OSzK *Évkönyve* 1963—1964. 113.

jellegzetes, rombusz alakú bélyegzőjét — „W. Jankovich Miklós gyűjteménye 1830” felirattal és benne a családi címerrel — négy helyen is elhelyezte: az incipit fölé, a szöveg harmadik lapja aljára, a kolofon alá és a kolofon utáni üres lap közepére. Jól érzékelhető, hogy a tulajdonjogát jelölő pecsétet Jankovich milyen büszkeséggel vegyes féltéssel helyezte el ilyen szokatlanul nagy számban. Ezek közül az első mellé került „A M. N. Múzeum Könyvtárából” feliratú ovális, ill. emellé a „Másodlat a M. N. Múzeum Széch. Orsz. Könyvtárából” szövegű téglalap alakú bélyegző. Az utóbbiból a kolofon alá és a 16a lap aljára is jutott egy-egy lenyomat. A mai tulajdonos a „Biblioth. reg. Scient. Universit. Hungaricae” köriratot és középen az egyetem címerét viselő kerek pecsétet elől az ajánlás, a 10a és 50a lap tükre és hátul a kolofon alá, ill. az utóbbi hátlapjára helyezte.

A példányból hiányzik a három üres levél (a₁, g₇, g₈), de a nyomtatott szöveget hordozók mind megvannak. Közülük az első és utolsó sérülése nyomán a szöveg is egy keveset károsodott.⁹⁶ A kötet papírjának javításáról a fentiekben már szó esett. A rubrikálás ismertetésére a Caesar-kötettel történt szembesítés során is már sor került. Ez azzal egészítendő ki, hogy a *Chronica* szövegének 2. és 17. lapján egy-egy „P”-betűs, rajzolt és színes iniciálét is visel. Az elsőnél a betű színe zöld, amelybe fekete tintával rajzolták a díszítő vonalakat, a háttér narancs színű és a minták benne pirosak. A második esetében a betű lila és málna színű, amelynek háttére zöld és benne fekete a díszítés. A „P” betű középső, üres része ezzel szemben a második esetben narancs alapon piros mintát visel.

A nyomtatott szöveget — különösen a kötet elején — számtalan lapszéli bejegyzés kíséri. Ezek különböző kezektől és a legkülönbözőbb korokból származnak. Miután a szöveg első levelét megfosztották margójától, a bejegyzések ma a másodikon kezdődnek. Itt a rektón a lapszél közepén 15. századi, az alján 16. századi az írás, míg a verzó közepén 18. századi. Jól példázzák ezek az egyetlen levélről elmondottak a fentiekben előadottakat a sokféle bejegyzésről. Egy része ezeknek a nyomtatott szövegből fontos szavak kiemelése, máskor viszont érdemi megjegyzéseket fűztek hozzá általában latinul, de nemritkán magyarul is. Ezek közül a már sokak által olvasott és tanulmányozott bejegyzések közül a legnevezetesebb a 49. lapon olvasható: „Lakjál rossz német majd meghalsz Broth nélkül”.⁹⁷ De nem érdektelen a 44. lap margóján olvasható kritikus megjegyzés sem a 18. századból: „Haec non est historia sed fabula.” Ez a mondat pontosan összecseng az említett Szirmay-féle bejegyzéssel,⁹⁸ amely ma már nem található a könyvben.

I. I. D. Roma, Accademia Nazionale dei Lincei, Biblioteca Corsiniana, 53.F.25.

Erről a példányról már a 18. században hírt adott Niccolò (De) Rossi (1711—1785) könyvtárának nyomtatott katalógusa. Ő a neves Corsini család titkára volt, és a 15. századi szerzők munkáiból jelentős gyűjteményt alakított ki magának. Halálát követően eladás céljából jelentették meg az említett katalógust, amelyben szerepel

⁹⁶ CIH 986b.

⁹⁷ *Budai Krónika* 24.

⁹⁸ *Chronicon Budense* XV.

Hess kiadványa, hangsúlyozva, hogy kitűnő állapotban levő és ritka nyomtatványról van szó.⁹⁹

Több mint félévszázadra volt szükség ahhoz, hogy ez a hír eljusson a hazai szakemberekhez. Legalábbis eddig a legkorábbi magyar híradás a Rossi-féle példányról 1843-ból ismeretes, Kubinyi Ágost tollából.¹⁰⁰ Idővel azonban ez az adat feledésbe merülhetett itthon,¹⁰¹ aminek feltehetően az volt az oka, hogy Magyarországon nem volt világos a Rossi-könyvtár sorsa. Ezért is helyesnek látszik ennek tisztázása. Tehát a könyvek egyenkénti értékesítésére végül is nem került sor, mert Bartolomeo Corsini herceg az egész gyűjteményt megvette 1786-ban, és azt a már meglevő, amúgy is jelentős könyvtárába olvasztotta be. Utóda, Tommaso Corsini 1883-ban pedig az egészet az Accademia dei Lincei-nek ajándékozta,¹⁰² ahol ezt — a Rossi-féle *Chronica*-példánnyal együtt — ma is őrzik.

A Biblioteca Corsiniana kötetéről Reichling részletes leírást adott, mert Hain közlése nem alapult autopszián.¹⁰³ Természetesen az Olaszországban őrzött ősnymontatványok központi katalógusa is regisztrálta,¹⁰⁴ akárcsak Alfredo Cioni a Corsiniana legértékesebb ősnymontatványai között.¹⁰⁵

Fraknoi a századfordulón úgy tudta, hogy Rossi könyvtára árverésre került és szétszóródott, így nem merült fel benne kétség aziránt, hogy ez a példány azonos a már ismertek egyikével.¹⁰⁶ A Biblioteca Corsiniana példányát — Rossitól függetlenül — Ballagi ismertette először a hazai szakörökkel.¹⁰⁷ Fitz úgy vélte, hogy a Rossi-féle kötetet őrizi ma az OSzK.¹⁰⁸ Ezt a lehetőséget már 1844-ben, tehát e kötet Pestre kerülését követő esztendőben felvetette Ferenczy.¹⁰⁹ Végül Soltész Zoltánné az ezt őrző római könyvtár információja alapján közölhette, hogy a Rossi-példány került a Biblioteca Corsiniana-ba.¹¹⁰ A római kötetről ezen felül részleteket is közölt: „A modern papírkötésben levő kötetből az utolsó két üres levél hiányzik, füzeteinek sorrendjét pedig a könyvkötő felcserélte. Szép, rubrikálatlan példány, kevés marginális bejegyzéssel.”¹¹¹ A füzetek hibás sorrendje is pontos tisztázást nyert.¹¹²

⁹⁹ *Catalogus selectissimae bibliothecae Nicolai Rossii. Romae 1786. 58.*

¹⁰⁰ *Társalkodó* 1843. I. 180.

¹⁰¹ Pl. RMK. II. 1.

¹⁰² *Enciclopedia Italiana. XI. (Milano) 1931. 527.*

¹⁰³ REICHLING, Dietericus: *Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium bibliographicum. V. Monachii 1909. 94.*

¹⁰⁴ *Indice generale degli incunaboli delle biblioteche d'Italia. II. Roma 1948. 2772. sz. (A továbbiakban: IGI.)*

¹⁰⁵ CIONI, Alfredo: *Esemplari unici di edizioni quattrocentine delle sezione Corsiniana. Roma 1962. 22.*

¹⁰⁶ *Budai Krónika* 31.

¹⁰⁷ BALLAGI I. sz.

¹⁰⁸ FITZ: *Hess* 124.

¹⁰⁹ FERENCZY Zsigmond Jákó: *Adalékok honi nyelvünk s irodalmunk történetéhez. Pozsony 1844. 34. — Később ugyanő külön kezelte a két példányt. FERENCZY Zsigmond Jakab: Magyar irodalom és tudományosság története. Pest 1854. 76.*

¹¹⁰ *Chronica Hungarorum. XVIII, XXVI.*

¹¹¹ *Chronica Hungarorum. XVIII.*

¹¹² *Chronica Hungarorum. XXVI.*

A római példány személyes tanulmányozás alapján a fentiek néhány vonatkozásban még pontosíthatóak. A félhártya kötés a múlt század elején készült. Az első, üres levél is hiányzik, viszont az utolsó előtti (g₇) megvan.¹¹³ Már az első füzetben két különböző kéz latin nyelvű bejegyzése különböztethető meg egymástól: az egyik a 15. század végén (pl. a₂a), a másik a 16. században (pl. a₃a) írt a könyvbe talán már Itáliában. A nem túlságosan sok, latin nyelvű bejegyzés többsége az első kéztől származik, amelyek mind négy füzetben („b”-„e”) állnak. A római kötet behatóbb tanulmányozása továbbra is gond, mert ez az egyetlen példány a Magyarországon a 15. században készült nyomtatványok közül, amelyről — többszöri kérés ellenére — a mai napig sem sikerült teljes egészében másolatot kapni.

I.1.E. Praha, Universitní knihovna, Inc. 39.D.14.

Az első adat, amely erről a példányról nyomtatott formában napvilágot látott, Millertől származik, 1803-ból. Neki gazdája, Széchenyi Ferenc számolt be erről szóban, aki prágai útja során fedezte fel ezt a kötetet.¹¹⁴ Széchenyi életrajának ismeretében ennek pontos időpontja is megállapítható volt, aki 1787. május 25. és 28. között tartózkodott Prágában. Május 26-án délelőtt kereste fel a jezsuiták egykori könyvtárát az ún. Clementinum-ban, ahol az igazgató, Bartholetti, személyesen kalauzolta a főrangú magyar vendéget.¹¹⁵

A kötet élén, az első nyomtatott sorok két oldala mentén — rövidítések feloldásával — a következő szövegű bejegyzés olvasható: „Collegii Neodomensis Societatis Jesu Catalogi Inscriptus Anno 1599. Ex libertate Illustrissimi Domini Fundatoris.” Tehát a dél-csehországi Jindřichův Hradec (Neuhaus) városában levő jezsuita kollégium könyvtárában az alapító nagyúr jóvoltából 1599-ben írták be e kötetet a katalógusba. A cseh királyság kancellárja,¹¹⁶ Adam z Hradce 1594. január 20-án alapította a nevezett rendházat, majd 1596-ban még külön 1750 tallért is ajándékozott kifejezetten a könyvek vásárlása céljából.¹¹⁷ Ebből az összegből vették tehát a jezsuiták ezt a kötetet is 1599-ben, több évvel az alapító 1596. november 24-én bekövetkezett halála után.¹¹⁸

A rend 1773-ban történt feloszlása során 1774. január 30-án leltár készült ennek a jezsuita kollégiumnak könyvtáráról is, amely 3416 tételt tartalmaz. A könyveket 1776-ban szállították a prágai Clementinum-ba, ahol 530 kötetről még ma is kimutatható, hogy ebből a rendházból kerül oda. Közülük 44 ősnymtatvány, amelyek élén áll a *Chronica*.¹¹⁹

¹¹³ Reichling sem az első, sem az utolsó levélről nem tudósított. REICHLING, Dietericus: *Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium bibliographicum*. V. Monachii 1909. 94.

¹¹⁴ *Zeitschrift* III. 1803. 311.

¹¹⁵ BARTFAI SZABÓ László: *A sárvári-felsővidéki gróf Széchenyi család története*. II. Bp. 1913. 295–296.

¹¹⁶ *Rukověť humanistického básnictví*. Enchiridion renatae poesis Latinae in Bohemia et Moravia cultae. II. Praha 1966. 355. (A későbbiekben: *Rukověť*.)

¹¹⁷ TOBOLKA, Zdeněk: *Národní a universitní knihovna v Praze její vznik a vývoj*. I. Praha 1959. 69, 79–80. (A továbbiakban: TOBOLKA.)

¹¹⁸ *Rukověť* II. 355.

¹¹⁹ TOBOLKA I. 80, 97–98.

Kötése korabeli, vaknyomással díszített barna bőr fedi a fatáblákat, amelyeken egykor fémről készült 4-4 sarok- és 1-1 köldökveret, továbbá egy kapocs foglalt helyet.¹²⁰ Ez utóbbiaknak mára csupán a nyomai maradtak meg. Az első táblának felső részén korabeli kézírással a „Chronica vng.” szavak láthatók. A gerincen 18. századi fehér festékekkel készült felirat olvasható „Chronica Ungariae”. Alatta felülről lefelé régi jelzet áll: C (vagy G) III. 29, továbbá a „D 14” feliratú papírlapocska, amely a ma is érvényes jelzet vége.

Az első kötéstábla belsejében ceruzával írt „V.4.” olvasható, alatta pedig nyomtatva a mai jelzet, amelyet a kötet még a 18–19. század fordulóján kapott Prágában. Ezek felett ugyanebből a korból származó, háromsoros, kézíratos bejegyzés áll, amely a *Chronica*-nak Maittaire ősnymtatvány-bibliográfiájában található leírásához tartozó jegyzettel azonos, utalva a könyv nagy ritkaságára és Lambecius első, 1666-ban megjelent ismertetésére.¹²¹ Ugyanennek a lapnak legtetején 1500 tájáról egy sornyi latin nyelvű bejegyzés olvasható Magyarországi sorsáról.

A könyv teljes, a végén az üres leveleket (g₇, g₈) a hátsó kötéstáblába ragasztották. Korabeli rubrikátor mértéktartóan díszítette. A fejezeteket incipitjellel, a nagybetűket pedig vörös tintával történt áthúzással emelte ki. Az üresen maradt sorokat, valamint a szöveggel egészen ki nem töltött sorok végét vízszintes vonallal jelölte. Feltehetően így, minden sort teljessé téve, érezte csak tökéletesnek a szövegtükröt. A nyomtatás által kihagyott kezdőbetűk helyére piros tintával egyszerű, de gyakorlott kézre valló iniciálékat rajzolt a rubrikátor. Egyedül a második lap élén álló, egyszerű, nagy „P”-betű színe kék.

Az ajánlás alá került a prágai egyetemi könyvtár 18. század végén készült tulajdonbélyegzője. A kötetben más bejegyzés nem található.¹²²

I. 1. F. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 326.

Miután Széchényinek nem sikerült megszereznie Jankovichtól a *Chronica* Dessewffy-féle példányát, újsághirdetéstől kezdve József nádor közbenjárásáig továbbra is minden elképzelhetőt megpróbált, hogy szert tegyen könyvtára számára egy példányra.¹²³ Fáradozásai azonban rendre eredménytelennek bizonyultak. 1836-ban azután a Jankovich-féle példány bekerült a Széchényi Könyvtárba, így az alapító vágya, ha már csak jóval a halála után, de végül is teljesedett.

Alig néhány évvel ezt követően a bécsi könyvpiacra a Hess-féle kötet egy másik példánya bukkant fel. A jeles tudóscsaládból származó Franz Xaver Edler von Hildebrand orvos és botanikus könyvtárának első része került 1843. április 3-án kalapács alá.¹²⁴ Horváth István, a Széchényi Könyvtár vezetője 1843. március 29-én

¹²⁰ *Budai Krónika* 27.

¹²¹ MAITTAIRE, Michael: *Annales typographici. Tom. I. Pars I.* Amstelodami 1733. 331.

¹²² A prágai kötettel kapcsolatos kiegészítő adatszolgáltatásokért köszönet illeti Dr. Mirjam Bohatcovát és Dr. Josef Heinicet.

¹²³ FITZ: *Hess* 124, 187.

¹²⁴ Az 1789-ben Volhíniában született Hildebrand az akkori Habsburg-birodalom számos városában élt Milánótól Lembergig, majd végül Budán halt meg 1849. április 6-án. WÜRZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. IX.* Wien 1863. 13 14.

kelt levelében azt közölte József nádorral, a gyűjtemény mindig segítőkész patrónusával, hogy a Hildebrand-féle árverési katalógus 22. lapján 400 forintért kínálta *Chronicon Budanse* akár 600-at is megér, sőt ha az árát felvernék, akár még többet is. A nyomtatott katalógushoz mellékelt jegyzékében nem kevesebb, mint további 75 magyar vonatkozású tétel megvásárlását javasolta.¹²⁵

A könyvtár kérése ez alkalommal is meghallgatásra talált. A nádori levéltárban Horváth eredeti levele és az említett jegyzéke mellett megtalálható a Hildebrand-féle árverési katalógusnak Horváth által bejelölt példánya.¹²⁶ Itt a 22. lapon olvasható az 587. számú tétel: „Chronica Hungarorum ab origine ad coronationem regis Matthiae. — Finita Budae anno dñni. 1473. in vigilia penthecostes: per Andream Hess. Fol. 67 Blätt. mit 33 Zeilen, ausgezeichnet schönes u. reines Exemp. Ausrufpreis 400 fl.” A Horváth által összeállított jegyzékbe a megvásárolt tételek mellé tintával beírták a vételárat. A *Chronica* nem szerepelt ezen, hanem ezt utólag ceruzával írták hozzá a lista végére: „587. Chronicon Hungarorum 400 f.”, amely mellé a 443 Fl 3 kr ár került.¹²⁷

Kubinyi Ágost, a múzeum alig két hete hivatalába lépett új igazgatója 1843. május 16-án Pesten kelt levelében jelentette a nádornak, hogy a *Chronicát* személyesen vette át a nádori kancellárián Pozsonyban, míg a többi könyvet Hildebrand gyűjteményéből május 5-én ládába zárva küldték el a könyvtárnak Pestre.¹²⁸ Kubinyi hamarosan különckiben számolt be a *Chronica* új példányának a Széchényi Könyvtárba kerüléséről.¹²⁹ Erről az eseményről természetesen a könyvtár krónikásai is sorra megemlékeztek.¹³⁰

A vételár a későbbi szakirodalomban egyöntetűen száz ezüstforintként szerepel,¹³¹ pedig az — amint erről már szó volt — ennek több mint négyszerese, 443 forint és 3 krajcár volt. Az OSzK-nak ugyancsak a Hildebrand-féle könyvtár második árveréséből származó, kevésbé díszes kiállítású, de hártján aranynyomásos, augsburgi Thuróczy-krónikának¹³² kikiáltási ára 1845 februárjában a most tárgyal

¹²⁵ Fogalmazvány: Bp. OSzK, Irattár 1843. 21.

¹²⁶ Bp. Országos Levéltár, N 24, József nádor 491. csomó, 574/1843. — *Verzeichniss einer schönen und werthvollen Sammlung von Büchern aus der Bibliothek des Herrn Professors Franz Edl. v. Hildebrand. . . welche Montag den 3. April und folgende Tage Nachmittags von 3 bis 7 Uhr gegen gleich baare Bezahlung an den meistbiethenden öffentlich versteigert werden. Licitationsort: Stadt, Augustiner-gasse, kleine Lobkowitzhaus, Nro. 1157. 3. Stock. Wien 1843. Kataloge à 3 kr. sind zu haben bei den Herren Buchhändlern Baader, Grässer, Klang, Kaulfuss und Prandel, Kuppitsch, Sammer u. Tauer. 56 lap. — 8°*

¹²⁷ A Horváth által kért 76 tétel közül 55-öt vettek meg a nádor megbízottai, összesen 701 forint és 53 krajcár értékben. A *Chronica* tehát egymaga jóval drágább volt, mint a többi 54 tétel összesen.

¹²⁸ Bp. Országos Levéltár, N 24, József nádor 491. csomó, 898/1843. — A ládányi többi könyv megérkezését Kubinyi azután 1843. május 19-én nyugtázta Pestről a nádornak. Bp. OSzK Irattár 1843. 22. sz.

¹²⁹ *Társalkodó* 1843. június 8. 45. sz. 179–190.

¹³⁰ *Magyar Könyvszemle* 1896. 101. — *A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene. I. A Széchényi Országos Könyvtár. 1. A könyvtár múltja és jelene. 6.* — BERLÁSZ Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története. 1802–1867.* Bp. 1981. 236.

¹³¹ Így pl. *Az OSzK Évkönyve 1963–1964.* 113. is.

¹³² Bp., OSzK Inc. 1143. — *Az OSzK Évkönyve 1963–1964.* 112.

Chronica-példánnyal pontosan megegyező, azaz négyszáz forint volt.¹³³ Úgy tűnik, hogy a *Chronica* vételáráról megjelent első közlésébe sajtóhiba csúszott,¹³⁴ ami azután láncolatban átvételre került. Megkönnyítette ezt, hogy amíg az említett Thuróczy-példányba Mátray Gábor 1849. június 20-án bejegyezte a pontos vételárat,¹³⁵ addig a *Chronica* esetében ez csak a nádori levéltár jegyzékébe ceruzával beírva maradt fenn.

A *Chronica*-nak ez az új beszerzésű, immár második példánya lehetővé tette, hogy a kissé rongált állapotban levő Jankovich-féle példányát az OSzK 1875-ben átengedje az Egyetemi Könyvtárnak.¹³⁶ A Hildebrand-féle kötet előbb az Inc.c.a.51. jelzetet viselte,¹³⁷ amelyet ennek a századnak derekán az Inc. 326-ra változtattak.¹³⁸ Erről a Budapesten őrzött szebbik példányról készült azután a *Chronica* mindkét hasonló kiadása 1900-ban és 1973-ban.¹³⁹

A példánynak Hildebrand előtti tulajdonosai a mai napig is teljességgel ismeretlenek. Ennek tudható csak be, hogy Fitz előbb úgy vélte, majd rögtön utána már úgy tudta, hogy a Rossi-féle példány került József nádor vásárlása révén az OSzK-ban. Indoklásul az szolgált, hogy „a múzeumi példányban ugyanazt a kéziratos címet találjuk, mint a Rossi katalógusban”.¹⁴⁰

Fitz fogalmazása ebben az esetben kivételesen nem volt egészen szabatos. A kötetben ugyanis nem olvasható ilyen bejegyzés, azonban a mellé helyezett papírlapon igen. A *Chronica* ezen olvasható leírása pontosan azonos a Hildebrand-féle katalógusban megjelenttel, majd utána a „complett. genau collationiert” szavak olvashatók. Ezt követi nem kevesebb, mint kilenc bibliográfiai hivatkozás, ahol az első budai nyomtatvány a külföldi szakirodalomban 1843 előtt ismertetést nyert. Ezt a cédulát nyilvánvalóan az árverést előkészítő munkálatok során írták Bécsben. A „*Chronica Hungarorum ab origine ad coronationem regis Matthiae*” cím azonban nem kizárólag a Rossi-féle katalógusban olvasható, hanem pontosan ebben a formában áll még egész sor nemzetközi bibliográfiában. Ennek az oka pedig az, hogy a Rossi-katalógusból pontosan ebben az alakban emelte át a címet Panzer 1793-ban.¹⁴¹ Őreá támaszkodott azután a továbbiakban egész sor szakíró: pl. 1820-ban Brunet,¹⁴² 1821-ben Ebert,¹⁴³ vagy akár Hain is 1827-ben.¹⁴⁴ Ezek a

¹³³ Bp., OSzK Cat. 1924. II. 478. sz.

¹³⁴ *Magyar Könyvszemle* 1896. 101.

¹³⁵ Bp. OSzK Irattár 1849. 10. sz. — *Magyar Könyvszemle* 1902. 399. — *Az OSzK Évkönyve 1963–1964.* 112.

¹³⁶ *Az OSzK Évkönyve 1963–1964.* 113.

¹³⁷ HORVÁTH 17. sz.

¹³⁸ CIH 986a.

¹³⁹ Ismertetések: *Századok* 1901. 84–85. — *Magyar Könyvszemle* 1901. 80–82. — *Erdélyi Múzeum* 1901. 360–364. — *La Bibliofilia* (Firenze) 1900–1901. (2.) 362–366. — *Magyar Könyvszemle* 1973. 393–395. — *Magyar Nemzet* 1973. június 3. 12. — *Korunk* (Kolozsvár) 1973. 1624–1626. — *Irodalomtudományi Közöny* 1974. 263–264. — *Művészettörténeti Értesítő* 1977. 341–342.

¹⁴⁰ FITZ: *Hess* 124–125.

¹⁴¹ PANZER, Georgius Wolfgangus: *Annales typographici. I. Norimbergae* 1793. 266. XXIX. 1. sz.

¹⁴² BRUNET, Jacques-Charles: *Manuel de libraire*. 3. éd. I. Paris 1820. 393.

¹⁴³ EBERT, Friedrich Adolf: *Allgemeines bibliographisches Lexikon. I.* Leipzig 1821. 321. has. 4140. sz.

¹⁴⁴ HAIN 4994.

kézikönyvek képezték akkor — de részben még ma is — az ősnymtatványok meghatározásának alapját. Így természetes, hogy szerepelnek is az említett bécsi cédulán is, amelyet az árverés előkészítése során állítottak össze. E példánynak tehát nem kellett közvetlenül a Rossi-katalógusra támaszkodnia, aminek alapján Fitz azonosnak vélte a Hildebrand-példányt a Rossi-félével. Ez utóbbit ma is Rómában őrzik.¹⁴⁵

Ez a példány — feltehetőleg a 19. század második negyedében — egyszerű fekete félbőrkötetést kapott a gerincén kevés aranyozott díszítéssel. A példány tartalmazza az összes nyomtatott levelet, viszont az elején és a végén nincsenek meg az üres levelek (a_1 , g_7 , g_8). Elöl és hátul a kötetstáblát lefedő papírral levélpárt alkotó szennylevél található. Elöl ezt még egy másik, azonos minőségű levél követi, feltehetően a hiányzó első levél jelzéseként. A viszonylag jó állapotban levő példány elején és végén több levelet (a_2 , g_3 , g_4 , g_5 , g_6) a fűzés mentén is egy helyütt a lapszálon (g_5) — feltehetően a kötéssel egyidejűleg — viszonylag vastag papírral egészítették ki, illetve erősítették meg. Ugyanezt a munkát a kötet végén a külső lapszálon és a kolofon alatt — immár szakszerűen, így nyilván már ebben a században — végezték el néhány helyen (f_{10} , g_1 , g_2 , g_3 , g_4 , g_5). A könyv utolsó füzetében ugyanis a korábbi nedvesedés némi lapszáli kárt okozott a papírban. A kolofon alatti részt viszont, amelyen egykor feltehetően (tulajdon?) bejegyzés állt, szándékosan vághatták ki.

A példányt viszonylag igényesen rubrikálták. A két főrész élén álló nagy „P” szövegkezdők (a_2b , $a_{10}a$) ugyan kitöltetlenül maradtak, de feltételezhető, hogy csak azért, mert a rubrikáló képességét és technikáját meghaladó iniciálét szántak oda, ami azután végül is elmaradt. Különböző a többi kezdőbetűt, helyenként igen lendületes vonalakkal díszítve kitöltötték, amelyek a lapszálon néhol (pl. e_2b , d_3a , $d_{10}a$, f_1a) jelentős helyet is elfoglalnak. A fejezetkezdő sorok és a kolofon kiemelését piros tintával történt aláhúzással végezték, míg a szövegben álló nagybetűket függőleges áthúzással. Az incipitjel alkalmazása nem következetes: a kötet elején és végén még igen, de a közepén jelentős részekben ez elmaradt. Ehhez is kapcsolódik néha a lapszállra is kiterjedő díszítés (pl. c_9b , g_1a). Egy helyen (d_1) a belső margón — tótágast — egy madár és egy üstökös (?) játékosnak tűnő rajza látható, amelyet talán a piros tintával ejtett két pacának átrajzolásával alakítottak ki ügyesen. A kötet végén két helyen (g_{5a} , g_{6b})¹⁴⁶ 16. századból származó, latin nyelvű epigrammák olvashatók a magyar történelemről. Az első bejegyzés szövegét a 17. században valaki beleírta a második, negyedik és ötödik sora után.¹⁴⁷ Az első nyomtatott lap alján áll az „Ex Museo Hungarico” szövegű tulajdonbélyegző a múlt század közepéről.

I. 1. G. Paris, Bibliothèque Nationale, Rés. m. M. 20.

Erről a példányról csak 1889-ben értesülhettek első ízben a szakkörök Magyarországon is, amikor híre ment, hogy Londonban elárverezték Earl of Hopetoun

¹⁴⁵ *Chronica Hungarorum XXVI–XXVII.*

¹⁴⁶ Az utóbbi alja levágva.

¹⁴⁷ Szövegük a hasonmás kiadásokban olvasható: mindkét bejegyzés az 1973. évi magyar, csak a második az 1900. évi, csak az első az 1973. évi francia kísérőszövegű kötetben.

neves könyvtárát, amelyben a *Chronica* is megvolt.¹⁴⁸ A híres Sotheby-cég nyomtatott katalógusa az 1889. február 26-án kalapács alá került könyvek között az 509. sorszám alatt hirdette Hess kiadványának széles margójú példányát, kézíratos beírásokkal és „Gregorius Biccus Budiesinus 1539” tulajdonbejegyzéssel.¹⁴⁹ A kötetet a másik nagy árverési csarnok tulajdonosa, Bernard Quaritch vásárolta meg 79 fontért. Ő erről az 1263 tételből álló gyűjteményről külön is beszámolt a jelentős angol könyvgyűjtőkről közreadott sorozatában.¹⁵⁰ A kiemelkedő értékek között említést kapott itt a *Chronica*, amelyet „rendkívüli ritkaság”-nak minősített a neves antikvárius.¹⁵¹

Hopetoun könyvtárának messze kimagasló értéke volt a Gutenberg-féle ún. 42 soros Biblia egy példánya, a lényegében első, Európában nyomtatott könyv. Ezért Quaritch 2000 fontot adott. Elsősorban ennek tudható be, hogy a Hopetoun-gyűjteménnyel a nemzetközi könyvtörténet később is foglalkozott. Quaritch arról tudósított, hogy a skót főnemes, Charles Hope, az első Earl of Hopetoun (1681—1742) könyvtára legfőbb értékeit a strassburgi jezsuitáktól vásárolta.¹⁵² Az említett Gutenberg-féle Biblia példányainak legutóbbi nemzetközi cenzusában Hubay Ilona ezt — a strassburgi Bibliothèque Nationale et Universitaire közlése nyomán — kétségbevonta.¹⁵³

A *Chronica* e példányának első nyomtatott lapja alján mégis erre az elzászi városra utaló tulajdonbejegyzés olvasható: „Greogorius Biccus Budissinus U. J. D. et Argentorati Pendaclarum Professor publicus Anno 1639 mense Octobris”.¹⁵⁴ A bautzeni születésű Biccus (1603—1667) jogászprofesszor egyben a helyi St. Thomas Stift kanonoka volt.¹⁵⁵ Ennek alapján feltételezhető, hogy legalábbis ez a kötet mégiscsak Strassburgból került a Hopetoun kastélyba a 18. század legelején, ha nem is biztosan éppen az ottani jezsuitáktól.

Quaritchnak nyilván megbízása volt a *Chronica* megvásárlására a párizsi Bibliothèque Nationale-tól, mert a kötetet kétezer frankért, vagyis szolid, alig 13 százalékos haszonnal,¹⁵⁶ oda adta el. A példányon ma az említett kézírásos tulajdonbejegyzéstől balra áll a párizsi könyvtár tulajdonbélyegzője, tőle jobbra pedig a 117.766 sz. gyarapodási szám.

A 18. századi barna bőrkötés Hopetoun gyűjteményéből származik, ahol a *Chronica* az A.10. jelzetet viselte. A belső kötéstáblába ragasztott rézmetszetes

¹⁴⁸ Magyar Könyvszemle 1889. 359.

¹⁴⁹ London. Sotheby, Wilkinson & Hodge. *Catalogue of the library of the ... Earl of Hopetoun*. On Monday, the 25th of February, 1889, and three following days. 32.

¹⁵⁰ QUARITCH, Bernard: *Contributions toward a Dictionary of English Book-Collectors*. V. London 1894. 1—3.

¹⁵¹ M. f. 2.

¹⁵² M. f. — Közlését átvette RICE, Seymour de: *English collectors of books and manuscripts*. Bloomington (1960). 164.

¹⁵³ *Kommentarband zu Johannes Gutenbergs zweiundvierzigzeiligen Bibel*. München [1979]. 143.

¹⁵⁴ Fraknói korrigálta a londoni katalógus hibás közlését a születési helyről és az évszámról, ugyanakkor azonban „Gregorius” helyett „Georgius”-t írt. — *Budai Krónika* 29.

¹⁵⁵ JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten Lexicon*. I. Leipzig 1750. 1076. has.

¹⁵⁶ Egy francia frankért akkor 9 1/2 pennyt adtak, tehát a kétezer frank 86 font 3 shilling és 4 pennyért.

exlibris ugyanehhez a skóciai könyvtárhoz tartozásra utal. A kötetből hiányzik mind a három üres levél (a_1 , g_7 , g_8), amelyek helyén ma a kötéssel egyidős üres papír található.¹⁵⁷ Fitz feltételezte, hogy Maittaire, aki a *Chronicát* elsőként ismertette a nemzetközi ősnymtatványirodalomban, erre a ma Párizsban őrzött példányra támaszkodott.¹⁵⁸ Ez azonban tévedés, mert Maittaire forrásként a bécsi példányt elsőként ismertető Lambeciusra hivatkozott.¹⁵⁹

A példányt piros tintával díszítették, amelynek során az iniciálékat berajzolták a nyomás által kihagyott helyekre. Kivételt képez a két rész elején álló (a_2 , a_{10a}) két nagyméretű „P”-betű, amelynek helye üresen maradt. A fejezetek élére incipitjel került, a mondatkezdő verzálisokat függőleges tollvonással emelték ki, ha nem is minden esetben. A kötet margóin legalább három kéz latin nyelvű beírásai ismerhetők fel a 16. és 17. századból. Ezek közül a legtöbb bejegyzés az egykori tulajdonostól, Biccistól származik. Ő az egész kötetet végigolvassa a számára fontos, vagy ismeretlen neveket és fogalmakat a lapszélre írta, mintha mutatózni kívánta volna a *Chronicát*.

I. 1. II. Kraków, Muzeum Narodowe, Zbiory Chartoyskich, Biblioteka, Inc. 55.

A magyar szakemberek erről a példányról először szóban értesülhettek. Az OSzK Hildebrand-féle kötete¹⁶⁰ mellett található Mátray Gábor feljegyzése a múlt század derekáról a *Chronica* ismert példányairól.¹⁶¹ Ennek végére ugyancsak ő, de már öregesen bizonytalan írással a következőket vezette rá: „NB Chartorisky László herceg 1871-ben meglátogatván múzeumi könyvtárunkat bizonyítá, miszerint saját könyvtárában is (Gallicziában) van egy példány.”¹⁶²

Fraknói azután 1900-ban már a nyomtatott ajánlást tartalmazó lap reprodukciójával együtt írta le ezt a krakkói példányt, amely egy gyűjtőkötet harmadik tagjaként maradt fenn. A közel egykorú kötés egyszerű fatáblákból áll, amelynek gerincét vörös bőr alkotja.¹⁶³ Természetesen regisztrálta ezt a kötetet a lengyel központi ősnymtatványkatalógus: az első tag Nürnbergben ugyancsak 1473-ban készült,¹⁶⁴ a második pedig 1474/1475 tájt Strassburgban,¹⁶⁵ míg a harmadik maga a *Chronica*.¹⁶⁶ A gyűjtőkötet első lapján korabeli kéz piros tintával egymás alá írta a három mű címét, utolsónak a „Cronica vngarie” szavakat. A *Chronicát* a kötetbe a

¹⁵⁷ Marie PELLECHET igen pontos leírása ennek ellenére az utolsó két üres levél meglétét tüntette fel. — *Catalogue général des incunables des bibliothèques publiques de France. II.* Paris 1905. 3565. sz.

¹⁵⁸ FITZ: Hess 123.

¹⁵⁹ MAITTAIRE, Michael: *Annales typographici. Tom. I. P. I.* Amstelodami 1733. 331.

¹⁶⁰ Bp. OSzK Inc. 326.

¹⁶¹ Az általa felsorolt hét lelőhely között szerepel a hazai szakkörök számára sokáig problematikus római Rossi és a tévesnek bizonyult müncheni királyi könyvtár.

¹⁶² Mátray Gábor 1797-ben született és 1875-ben halt meg. *Szinnyei VII.* 841–849. has.

¹⁶³ *Budai Krónika* 29.

¹⁶⁴ *Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur. Wratislaviae Varsoviae Cracoviae* 1970. 5051. sz. (A továbbiakban: IBP.)

¹⁶⁵ IBP 1084.

¹⁶⁶ IBP 1518.

másik két tagtól eltérő módon fűzték be: a füzetek közepén ehhez alátétül kézíratos hártýából vágott vékony csík szolgál, feltehetően azért, hogy a vékony szál el ne vágja a papírt. Így arra lehet gondolni, hogy a budai nyomtatványt a két németországi ősnymotatvánnyal történt összefoglalását megelőzően, már önállóan is felkötötték.

A krakkói példányból hiányzik az első, és a (a_1) végén álló két üres levél (g_7 , g_8), de a nyomtatott szöveg teljes. A *Chronica*-t rubrikálták: a két főrész élén álló tollrajzos „P”-betűk (a_2b , $a_{10}a$) kék és piros tintával készültek, akárcsak az ajánlás előtti, kisebb „C” (a_2a). Ugyanezt a két színt váltogatták a többi, kicsiny iniciálé, valamint a fejezetkezdő incipitjelek berajzolásánál. A szövegben álló nagybetűk kiemelésére használt tinta színe — legalább is ma — narancssárga.

I. I. J. Leningrád, Gosz. Publicsnaja Biblioteka im. M. E. Szaltykova-Scsedrina, Inc.
9. 4. 4. 12.

Ballagi Aladár tudósított első alkalommal az egykori szentpétervári cári könyvtárnak erről a kötetéről.¹⁶⁷ Fitz a GW berlini szerkesztőségében a húszas évek második felében végzett munkája során nem tudott ennek nyomára jutni.¹⁶⁸ Később azonban Isaac Collijn, a stockholmi királyi könyvtár vezetője, aki a leningrádi gyűjtemények ősnymotatványait feltárta, jelentette a GW-nek a *Chronica* eme példányát, ahol azt 1934-ben publikálták is.¹⁶⁹ Soltész Zoltánné a N. V. Varbanecnek, a leningrádi könyvtár munkatársának 1972. január 24-én kelt levele alapján arról tudósított, hogy „a kötet 1856-ban került mai őrzési helyére; korábbi tulajdonosa ismeretlen. Az illuminált példányok közé tartozik: 2. levelében verzőját festett iniciálé és lapszeldísz ékesíti. Kötése XIX. századi, annak első tábláján azonban megőrizték az eredeti kötés maradványait. — A körülvágatlan, szép példányból a 61. [g_1] levél hiányzik.”¹⁷⁰

A harminc évvel ezelőtti személyes vizsgálódás és Natalia Vasziljevna Varbanec 1959. október 24-én kelt írása alapján a fenti ismertetés a következőkkel egészíthető, ill. igazítható ki. Az említetten kívül hiányzik az első (a_1) és az utolsó (g_8) üres levél, de az utolsóelőtti, ugyancsak üres (g_7) ezzel szemben megvan. A szöveget is hordozott, egykori g_1 levél feltehetően éppen azért esett ki, mert az az említett utolsóval alkotott levélpárt. Amikor azt — feltehetőleg azért, hogy írópapírként felhasználják — kiszakították a kötetből, az így fűzésétől megfosztott párja azután kiesett. Ez igen korán következhetett be, mert a levelek rektójának jobb felső részében látható, 16. századi, római számokkal írt levélszámozás rávezetésekor már hiányzott. Ezt azonban akkor nem vették észre, így a sorszámozás ma I-től LXVI-ig töretlen. Ebből az első 42 számot a lap aljának közepén — talán a múlt századi könyvtári feldolgozás során — arab számokkal megismételték.

A kötés 15. századi fatáblás sötétbőr bevonatú, amelyet a múlt században megerősítettek és a nyilván igen megviselt hátsó táblát papírral leragasztották.

¹⁶⁷ BALLAGI I. SZ.

¹⁶⁸ FITZ: Hess 125.

¹⁶⁹ GW 6686.

¹⁷⁰ *Chronica Hungarorum* XVII, XXVI.

Azonban a könyvet ekkor nem vágták körül, de több levelét a fűzés mentén megerősítették. Így oldható fel a fenti ellentmondás, ami a 19. századi igazítás és a körülvágatlanság között feszül. Különben ez a példány 282x199 mm-es méretével nem is tartozik a legnagyobbakhoz.¹⁷¹ A gerincen „Turocz — Chronica Hungarorum — Budae — A. Hess 1473” szövegű felirat olvasható a múlt századból, amiből a „Turocz” szó és az évszám a szöveg első lapjának alján megismétlésre került.

A nyomtatott szöveg első lapjának jobb oldalán a „Loci Leopoliensis” szövegű 18. századi kézírás olvasható. Ugyanezzel a tulajdonbejegyzéssel egész sor további ősnymtatvány ismeretes, amely az egykori lembergi bernardinus rendház könyvtárából származik. Ezt a Szent Andrásról elnevezett obszerváns ferences kolostort 1460 táján alapították,¹⁷² és könyvtárát a 18. század végén elárverezték.¹⁷³ Feltehető, hogy ennek nyomán jutott a kötet a cári gyűjteménybe.

A lapszéleken több kéztől latin nyelvű bejegyzések láthatók a 16. század első feléből. A legerjedelmesebb, nyolc sornyi beírás a kötet tartalmára vonatkozik, ez a 16. század második feléből származik és az utolsó meglevő lapon található. A kötetet megjelenését követően legalább másfél évszázadon át magyar nyelvterületen lapozgathatták, mielőtt külföldre került volna, mert a 4b lapon (2b) a lapszálon felül „Gazdagsága Atilának” szavak olvashatók 17. századi kézírással.

Az egyetlen díszes és a krónikát kezdő „P”-betű tollrajzos és színe sárga alapon rózsaszín, a javított lap alján pedig (a₂b) megmaradt a többszínű indafonatos díszítés egy része. A többi iniciálé dísztelen, és azokat váltogatva vörös és kék tintával rajzolták, akárcsak az incipitjeleket, a szöveg egyes sorainak kiemelését pirostintás aláhúzással jegezték.

A fentiek alapján feltételezhető, hogy a könyv kötése, rubrikálása, lapszámozása, de a szöveg egyetlen levelének kiesése is még hazai környezetben következett be.

I. I. K. Az egykori kelet-poroszországi Braunsberg (ma Braniewo Lengyelországban) Bibliothek der staatlichen Akademie elnevezésű gyűjteményéből közölte a GW¹⁷⁴ a *Chronica* egy példányát. Fitz¹⁷⁵ erről már a szerkesztés stádiumában értesült, így arról már annak 1934-ben bekövetkezett publikálását megelőzően be tudott számolni.

Az említett és 1945-ig létezett intézmény jogelődje a Lyceum Hosianum (1818—1913), illetve ezt megelőzőleg az 1568-ban alapított jezsuita kollégium volt. Ennek könyvtárát a svédek 1626-ban elvitték, majd a visszatért jezsuiták 1639-ben újraalapították. A 19. század elején több más feloszlatott kolostor (Oliva, Springborn, Wartenburg) könyvei is ide kerültek.¹⁷⁶

A *Chronica* e példányának pontos eredetéről biztosat nem lehet tudni, hiszen részletes leírása nem maradt fenn. Magyar részről senki sem látta. 1945 elején az

¹⁷¹ A lipcei pl. 293 × 205, a párizsi pedig 288 × 211 mm.

¹⁷² BOHONOS, Maria: *Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*. Polonica wieku XVI. Wrocław — Warszawa — Kraków 1965. 878.

¹⁷³ CHWALEWIK, Eduard: *Zbiory polskie. I*. Warszawa 1926. 384.

¹⁷⁴ GW 6686.

¹⁷⁵ FITZ: Hess 125.

¹⁷⁶ *Lexikon des gesamten Buchwesens. I. 2. Ausg.* Stuttgart 1987. 533 534.

átvonuló front nyomán a braunsbergi Akadémiai Könyvtár elpusztult. A *Chronica*-nak ezt a példányát azóta a háborús veszteségek listájára kellett helyezni.¹⁷⁷

A *Chronica* kizárt példányai

Ballagi Aladár az első budai nyomtatványnak nem kevesebb, mint 12 példányáról számolt be „autopsia útján”.¹⁷⁸ Ezek közül több problematikus lelőhely is akadt, amelyeket már Fitz kritikailag megrostált.¹⁷⁹ Ezek szerint a modenai Biblioteca Estense-ben csupán a Thuróczy-krónika 1488. évi brünni és augsburgi kiadása található.¹⁸⁰ A Hess-féle és a Thuróczy-féle *Chronica Hungarorum* összetévesztése jellegzetes hibaforrás, amint ez a leningrádi példány kapcsán már tapasztalható volt, de amiről a továbbiakban még többször is szó lesz.

Fitz egykori kétségeit a Ballagi által közölt „szentpétervári” példányról¹⁸¹ azonban maga a GW eloszlatta: az egykori cári könyvtár példányát ma is ugyanott őrzik.

A müncheni egykori királyi könyvtárban őrzött *Chronicáról* már Fitz megírta,¹⁸² hogy a mai Bayerische Staatsbibliothekban nincs és soha nem is volt a budai ősnymtatványból. Ez az állítás már 1812-ből megerősítést nyert Tibolth Mihály leveléből, aki jelentette Széchényi Ferencnek, hogy ebben a nagy bajor gyűjteményben is hiába kereste a *Chronicát*. Sőt, válaszukban onnan azt írták, hogy akár ezer aranyat is megadnának érte.¹⁸³ Ez a téves adat azonban már jóval Ballagi előtt is felmerült már. Előbb Kubinyi cikkében,¹⁸⁴ majd Ferenczy Zsigmond Jakab könyvében.¹⁸⁵ A kritikus és pontos Szabó Károly nem vette át ezeket a közléseket a müncheni példányt illetően.¹⁸⁶ Fitz szerint Ferenczy ezt azért feltételezte, mert Hain alapvető ősnymtatványbibliográfiájában a Hess-féle kiadvány leírása autopszia alapján történt, ez a német könyvtörténész pedig elsősorban a nagy müncheni gyűjtemény állománya alapján dolgozott. Ez állítás azonban nem állja meg a helyét,

¹⁷⁷ *Chronica Hungarorum* XVII.

¹⁷⁸ BALLAGI I. sz.

¹⁷⁹ FITZ: Hess 125.

¹⁸⁰ Fellelhető ez nagyon sok esetben és a legkülönbözőbb országokban. Pl. BRUNET, Jacques-Charles: *Manuel du libraire*. I. Paris 1860. 1859. has. — Fitz kizárását különben megerősíti az olaszországi gyűjtemények ősnymtatványainak központi katalógusa, amely csakis a római példányt ismeri: IGI 2772. Ugyanakkor arról is tudósít, hogy Modenában a Thuróczy-krónika brünni kiadásából egy, az augsburgiból pedig két példányt őriznek. — IGI 9642, 9643.

¹⁸¹ BALLAGI I. sz.

¹⁸² FITZ: Hess 125.

¹⁸³ KOLLÁNYI Ferenc: *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára. I.* Bp. 1905. 306.

¹⁸⁴ *Társalkodó* 1843. I. 180.

¹⁸⁵ FERENCZY Zsigmond Jakab: *Magyar irodalom és tudományosság története*. Pest 1854. 76. Itt a *Chronica* hét felsorolt példánya között szerepel München. Ugyanő korábbi munkájában is hetet említett, de ott csupán öt példányt sorolt fel, amelyek között a müncheni nem szerepel: *Adalék honi nyelvünk és irodalmunk történetéhez*. Pozsony 1844. 34.

¹⁸⁶ RMK. II. 1.

mert Hain nem látott a budai *Chronica*-ból példányt,¹⁸⁷ hanem ő azt a korábbi szakirodalomból vette át. Mind Ferenczy, mind Ballagi tévedése valószínűleg arra vezethető vissza, hogy a nevezett bajor könyvtár a Hess-féle kiadvány egy korabeli kéziratos másolatát őrzi, amelyről elsőként Gábor Gyula számolt be.¹⁸⁸ Azonban a sorozatos hiba forrása kapcsán a Thuróczy-krónikával történő összetévesztés itt sem zárható ki.

Úgy tűnik, hogy erre a visszatérő hibaforrásra vezethető vissza Ballagi híradása „Lipcese, Heinrici György egyetemi tanár” közlése a *Chronica* lelőhelyei között. Ráadásul ezt az adatot a GW is közölte.¹⁸⁹ Friedrich Georg Heinrici (1844—1915) lipcei evangélikus egyháztörténész professzor¹⁹⁰ könyvtáráról semmi érdemleges adat sem maradt fenn. Az első budai nyomtatványnak a fentiekben ismertetett összes nyilvántartott példányának története évszázadokra visszamenően tisztázható volt, de mindenképpen Heinrici koráig. Ezek közül egyik sem volt kapcsolatba hozható vele, újabb példány pedig nem került elő.

A *Chronica* példányaival kapcsolatos tévedések sorozata azonban Ballagival, akinek a téves adatai eddig megtárgyalásra kerültek, még nem zárult le. 1952-ben jelent meg a Horvátországban őrzött ősnymtatványok központi katalógusa Josip Badalić munkájaként.¹⁹¹ Ebben a 327. sz. alatt szerepel a „*Chronica Hungarorum*. Budae 1473 Andreas Hess, aulae regiae Mathiae Corvini”, mint amelyiknek egyik példányát a varasdi kapucinusok könyvtára XVIII. E. 14. jelzet alatt őrzi. Badalić az írásbeli megkeresésre utólag levélben közölte, hogy ez az adat részéről tévedés volt, mert az említett gyűjteményben nem a budai, hanem a Thuróczy-féle krónika brünni kiadása található.¹⁹² Az egyszer nyomtatásban már napvilágot látott hiba azonban immár önálló életre kelt, hogy „gazdagítsa” a sohasem létezett kiadványoknak és példányoknak, a „bibliográfiai fantomoknak” amúgy is túlságosan gazdag sorát. Ez történt Badalić esetében is, akinek a fentiekben tévesnek bizonyult meghatározására az ősnymtatványok lengyel központi katalógusa a későbbiekben már hivatkozott is.¹⁹³

Horányi Elek leírása alapján lehet a *Chronica* egy további példányát feltételezni.¹⁹⁴ Ezek szerint ő látta ennek a Hess műhelyében készült kiadványnak olyan példányát, amelybe a pálos Gregorius Caelius Pannonius családjárá vonatkozó bejegyzés volt olvasható.¹⁹⁵ Osztani lehet Fraknoi véleményét, hogy ez talán egy ma is ismert példányban volt, de ezt a beírást tartalmazó levelet az újrakötés során eltávolították.¹⁹⁶ Megerősíteni látszik ezt az álláspontot a Caesar-féle kötet esete, amikor is abból feltéhetően a *Chronica* kiemelése során tűnt el a Szirmay-féle beírás,

¹⁸⁷ Vö. a lipcei kötés belsejében olvasható bejegyzéssel.

¹⁸⁸ München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Lat. 442.

¹⁸⁹ GW 6686: „Ehemals Heinrici (Leipzig)”.

¹⁹⁰ *Neue Deutsche Bibliographie VIII*. Berlin (1969). 434—435.

¹⁹¹ BADALIĆ, Josip: *Incunabula quae in populari re publica Croatia asservantur*. Zagreb 1952.

¹⁹² *Magyar Könyvszemle* 1956. 95.

¹⁹³ IBP 1518.

¹⁹⁴ FITZ: Hess 123, 187.

¹⁹⁵ HORÁNYI, Alexius: *Memoria Hungarorum. I*. Viennae 1775. 141.

¹⁹⁶ *Budai Krónika* 31. — *Századok* 1900. 346.

amint erről a fentiekben már szó volt. A sokat utazott Horányi a ma ismert példányok közül leginkább a két mai budapestihez, a prágaihoz, a bécsihez és a rómaihoz juthatott hozzá,¹⁹⁷ amelyeket ráadásul — a prágai kivételével — az ő ideje óta mind újrakötöttek. Ennek ellenére elvben nem zárható ki, hogy Horányi egy további, ma már ismeretlen példányt tanulmányozott.

Toldy Ferenc úgy tudta, hogy a *Chronica* egy példánya a pécsi püspöki könyvtárban található.¹⁹⁸ Ez azonban tévedésen alapult, mert ott nem az eredeti, hanem ennek a Hess-féle *Chronica*-nak 1481-ben Johannes Menestarcus által Bécsben írt másolatát őrizték 1778 és 1838 között.¹⁹⁹ Idővel ebből azután egy 1482-ben Budán nyomtatott könyv víziója kerekedett.²⁰⁰ Az említett kódex 1859-ben már nem szerepelt a pécsi püspöki könyvtár értékes kéziratairól szóló beszámolóban.²⁰¹ Ballagi még több mint egy fél évszázad után is kereste ott — természetesen eredménytelenül — a Hess-féle *Chronica*-t.²⁰² A 15. századi másolat azután a legújabb időkben végre előkerült.²⁰³

Teljességgel bizonytalan és ennek megfelelően azonosíthatatlan a ma ismert példányokkal az a nyomtatott krónika, amelyet Semptei Péter hagyományozott 1488. november 5-én. Bár a Thuróczy-krónika ekkor már mind a két nyomtatott kiadásban²⁰⁴ napvilágot látott, Holub Ferenc, az adat közlője azonban a friss megjelenésű és ezért nyilván drágább külföldi kiadások helyett a budai nyomtatványt tartotta ebben az esetben valószínűbbnek.²⁰⁵

Összefoglaló a Chronica példányairól

Hess első nyomtatványának kilenc példánya közül egyedül a budapesti Egyetemi Könyvtáré volt bizonyosan végig Magyarországon az elmúlt századok során. Úgy tűnik, hogy a leningrádi csak a 17—18. században került ki a Kárpát-medencéből. Az összes többi feltehetően a kinyomtatást követően hamarosan külföldre jutott, ennek köszönhetik elsősorban megmaradásukat. Ennek kapcsán akaratlanul is a Bibliotheca Corviniana sorsára gondol az ember, hiszen abból többségében azok a példányok maradtak meg, amelyek még a mohácsi vészt megelőzően valami módon (ajándékozás, lopás stb.) elkerültek az országból.

A magyarok története a budai nyomtatvány formájában — hála a latinnak, az akkori tudományosság nemzetközi nyelvének — mindenki számára hozzáférhető volt, és nyilván nem kevesen olvasták is azt. Ez a körülmény fokozhatta a kötetek külföldi megbecsülését. Talán ennek is tudható be, hogy szövege az összes

¹⁹⁷ SZINNYEI IV. 1069–1077. has.

¹⁹⁸ TOLDY FERENC: *A magyar nemzeti irodalom története. II.* Pest 1851. 32.

¹⁹⁹ *Chronicon Budense VI.*

²⁰⁰ RMNy App. 3.

²⁰¹ *Új Magyar Múzeum 1859.* 174–178.

²⁰² BALLAGI I. SZ.

²⁰³ *Magyar Könyvszemle 1973.* 349–351.

²⁰⁴ RMK. III. 15, 16.

²⁰⁵ *Magyar Könyvszemle 1928.* 74–75. — FITZ: Hess 126, 187.

fennmaradt példányban lényegében épnek mondható.²⁰⁶ Ezzel szemben a nyomtatvány elején és a végéről az üres levelek többsége ma már hiányzik. E három levél (a_1 , g_7 , g_8) közül különösen a legelső és a legutolsó veszett el, amelyeknek feladata — mindenekelőtt a bekötésig — a nyomtatott szöveg védelme volt. Az elsőből mindössze csak egyetlen egy maradt fenn Prágában, még az utolsóból is csupán Prágában, Lipcsében és egy kis része Bécsben. Valamivel jobb a helyzet a védettebb utolsó előtti esetében, ahol ez Prága és Lipcse mellett még Leningrádban és Rómában is megtalálható.

Fraknóinak feltűnt, hogy a *Chronicának* egyetlen példánya sem ismeretes, amelyet pergamenre nyomtattak volna.²⁰⁷ Való igaz, hogy a magyarok története kiválóan alkalmas lehetett volna legalább néhány példányának hártására történő előállítására. Reprezentatív ajándékozási célra ez a megoldás ugyanis — különösen a könyvnyomtatás eme korai szakaszában — meglehetősen elterjedt volt. Így a még másfél évtizeddel később, igaz külföldön, nyomtatott Thuróczy-krónikának augsburgi kiadásából több ilyen példány is maradt fenn. Bizonyos azonban, hogy ilyen igényhez a hazainál fejlettebb viszonyokra lett volna szükség.

Mind a kilenc ma ismert példány — az egyetlen rómaint leszámítva — rubrikált. Az alaposabb összevetés nyomán úgy tűnik, hogy ezek a kezek biztonságosan nem azonosíthatóak: feltehetően mindegyik könyvet más és más személy díszítette. Akad azonban egy figyelemreméltó körülmény: a budapesti Egyetemi Könyvtár és a krakkói példányban a szövegben álló nagybetűket egyaránt olyan tintával húzták át függőlegesen a kiemelés végett, amely ma narancs színű. Ez az akkori gyakorlatban általánosan használt pirostól és másodszorban kéktől feltűnően eltérő. Ez arra a következtetésre ad módot, hogy talán ugyanabban a műhelyben végezték a rubrikálás munkáját, ha két különböző személy is.²⁰⁸ Miután a hazai példány sohasem hagyta el az országot, nagyon óvatosan bár, de megkockáztatható az a feltevés, amely szerint a krakkóit is egykor még itthon rubrikálhatták a másikkal azonos helyen.²⁰⁹ Az azonban, hogy ez éppen Hess-műhelye lett volna, már túlságosan messzemenő következtetés lenne.

Nem tűnik érdektelennek Hess főműve példányai napfényre kerülésének nyomtatásban bizonyítható időrendje.²¹⁰ Legkorábban 1666-ban a bécsiről szóló tudósítás jelent meg. Czwitinger 1711-ben írt ugyan a *Chronicáról*, de sajnos az évszámot tévesen „1573”-ként közölte.²¹¹ Ennek tudható be, hogy forrásként a továbbiakban nem tartották számon. Magyarországon Bél Mátyás volt az első, aki

²⁰⁶ Egyedül a leningrádi kötetből hiányzik már régóta egy levél, míg a végig itthon maradt szövegének első és utolsó levele némileg hiányos.

²⁰⁷ *Budai Krónika* 21.

²⁰⁸ Akadnak természetesen rokon vonások is a két említett kötet rubrikálásában, így az incipitjel hangsúlyozottan párhuzamos „S”-re emlékeztető középső része. Ugyanakkor éppen ennél a jelnél jellegzetes eltérés is tapasztalható: a budapesti kötetben a kifutó vonalak hurkot alkotnak, amíg a krakkóiban ugyanezeket pontokkal díszítették.

²⁰⁹ A mai kötet két másik tagjától eltérő fűzőmódja korábbi bekötésére utal, amelyet a rubrikálás feltehetően megelőzött.

²¹⁰ A szakirodalmi hivatkozások az egyes példányok ismertetésénél találhatók.

²¹¹ CZWITTINGER, David: *Specimen Hungariae litteratae*. Francofurti & Lipsiae 1711. Appendix 14.

hírt adott a *Chronicáról* az említett 1666. évi híradás nyomán, de csak 1745-ben.²¹² A lipcei példányról 1769-ben számolt be Wallaszky, míg a budapesti Egyetemi Könyvtár mai kötetéről 1774-ben Kriebel. A ma is Rómában őrzött Rossi-kötetről a könyvtár 1786-ban megjelent katalógusából értesülhettek az érdeklődők.

A prágai kötetről nyomtatásban elsőnek Miller tudósított 1803-ban. Az OSzK példánya csak közvetlenül a megvásárlást megelőzően a bécsi árverési katalógusban tűnt fel. Ugyanez történt a párizsi kötetrel Londonban az 1889. esztendőben, amiről a hazai olvasók — akárcsak az előző esetben — még ugyanabban az évben értesülhettek. A krakkói *Chronicáról* Fraknoi számolt be elsőnek 1900-ban, míg a leningrádiról Ballagi 1925-ben, végül a braunsbergiről Fitz 1932-ben.

Azok a szakírók, akik a *Chronica* példányairól időnként összefoglalóan írtak, nem tartottak mindig lépést a már korábban publikált adatokkal. Így pl. Simonchicz 1784-ben nem tudott az egy évtizeddel korábban publikált Dessewffy-példányról.²¹³ A neves német bibliográfus Ebert 1821-ben csak négyet ismert,²¹⁴ nyomában a nyomdatörténész Falkenstein 1840-ben is csak ugyanennyiről számolt be,²¹⁵ jóllehet addigra már ötöt publikáltak. Máskor viszont magasabb példányszámról esett szó, mint amennyit addig a szakirodalomban közreadtak. Így pl. 1877-ben nyolc példányról írtak, jóllehet addig csak hétről lehetett nyomtatott forrásokból tudomást szerezni.²¹⁶ Az ilyen eltérésekre azonban, ahol csupán a példányszám nyert említést, feltehetően a tévesen feltételezett lelőhelyek²¹⁷ miatt is sor került.

BASILIVS

1.2.A. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Ink. 2. H. 96.

Hess második kiadványának ma ismert egyetlen teljes példányát Bécsben, 19. századi kötésben őrzik. Nem zárható ki, hogy ezt akkor valamilyen, ma már rekonstruálhatatlan gyűjtőkötetből emelték ki. Megerősíteni látszik ezt a feltevést a könyvtárnak az első lap aljára helyezett 19. századi bélyegzője. Korábban a gyűjtőkötet egyes tagjaiban általában nem jelölték meg külön-külön a tulajdonost. Ezt pótolhatták a szétbontást követően az említett pecséttel.

A rubrikáló az iniciáléknak a szedés által kihagyott helyét kitöltötte, a kezdetekhez incipitjelet rajzolt, a szövegrész elejét és végét aláhúzással emelte ki, továbbá függőleges vonással hangsúlyozta a nagybetűket az egész szövegben.

²¹² SCHWANDTNER, Joannes Georgius: *Scriptores rerum Hungaricarum. I.* Viennae 1746. XVI.

²¹³ SIMONCHICZ, Innocentius: *Dissertatio de ortu et progressu litterarum in Hungaria.* Magno-Varadini 1784. 75.

²¹⁴ EBERT, Friedrich Adolf: *Allgemeines bibliographisches Lexikon. I.* Leipzig 1821. 321. has. 4140. sz.

²¹⁵ FALKENSTEIN, Karl: *Geschichte der Buchdruckerkunst.* Leipzig 1840. 279. — Bécs, Lipcse, Dessewffy, Róma, Prága. Nyilván a hazai kötetéről nem vett tudomást a német szakíró.

²¹⁶ *Magyar Könyvszemle* 1877. 305. Bécs, Lipcse, Dessewffy, Róma, Prága, Hildebrand. Ide nyilván beszámították az 1871-ben a tulajdonosa által Budapesten szóban közölt krakkói kötetet.

²¹⁷ Pl. München, Pécs.

Az első híradás e példányról, és ezen keresztül a második hazai nyomtatványról Michael Denistől származik 1789-ből.²¹⁸ A korábbi nemzetközi ősnyomtatványbibliográfiát kiegészítő ezen adatának forrásául Denis barát magánközlésre hivatkozott. Nyilván az akkori császári könyvtárban hívták fel erre figyelmét. 1777-ben megjelent egyik munkájában a budai nyomda kapcsán még nem említette ezt a Basilius-t.²¹⁹ Ugyanennek a művének 1795. évi második kiadásában azonban már hivatkozott a fentebb említett leírására.²²⁰ Denis adatát nyomban átvette Panzer.²²¹

Jankovich Miklós volt az első, aki Magyarországon erről a műről és kifejezetten a bécsi példányról is írt.²²² Hain nem látott belőle példányt, leírása Panzerre, ill. mindenekelőtt Denisre támaszkodott.²²³ A későbbi hazai és külföldi szakirodalom, amelyet Fitz gondosan összefoglalt,²²⁴ ehhez semmi újat sem tudott már hozzátenni egy évszázadon át.

Miután Hessnek ebből a kiadványból — szemben az összes többi hazai ősnyomtatvánnyal — a történelmi Magyarország területén egyetlen példány sem maradt fenn, megemlíthető, hogy a bécsi példány néhány hónapra kölcsönként Budapesten volt látható 1973 végén és a következő esztendő elején a hazai könyvnyomtatás félévezredes jubileumára a Magyar Nemzeti Múzeum termeiben rendezett kiállításon.²²⁵

I.2.B. Salzburg, Studienbibliothek, IV. 5. K. 87.

Ezt a példányt az 1882. évi budapesti könyvkiállításon mutatták be,²²⁶ majd 1925-ben Ballagi számolt be róla.²²⁷ A GW ezt a közlést megismételte.²²⁸ A kis kötetnek igen részletes és pontos leírását adta Fitz.²²⁹ A korabeli, fatáblás bőrkötés előzőképapírnak vízjele azonos volt a nyomtatványban láthatóval, ezért feltételezhető, hogy talán a kötés is Hess-műhelyéből származott. 1956 őszén a salzburgi könyvtárban azt a szóbeli felvilágosítást adták, hogy a második világháború során sóbányába kitelepített értékek közül az a láda, amelyikben ez a kis kötet is volt, nem került vissza Salzburgba.²³⁰ A helyzet ezzel kapcsolatban nem változott a mai napig sem.²³¹

²¹⁸ DENIS, Michael: *Annalium typographicorum V. Cl. Michaelis Maittaire Supplementum. II. Viennae* 1789. 506–507, 4346. sz.

²¹⁹ DENIS, Michael: *Einleitung in die Bücherkunde. I. Wien* 1777. 121.

²²⁰ M. f. 2. Ausg. Wien 1795. 127–128.

²²¹ PANZER, Georgius Wolfgangus: *Annales typographici. I. Norimbergae* 1793. 266. XXIX. 2. sz.

²²² *Cajus Sallustius Crispus Szentgyörgyi Gellért magyarázásával. I. Buda* 1811. 91.

²²³ HAIN 2687.

²²⁴ FITZ: Hess 187.

²²⁵ *Ötszáz éves a magyar könyvnyomtatás. Kiállítási kalauz. Bp.* 1973. 10–12.

²²⁶ *Magyar Könyvszemle* 1882. 167.

²²⁷ BALLAGI 2. sz.

²²⁸ GW 3702.

²²⁹ FITZ: Hess 132–134, 188.

²³⁰ BASILIUS MAGNUS: *A költők olvasásáról. XENOPHON: Sokrates védőbeszéde. Bp.* 1978. 145.

I.2.C. Eichstätt, Universitätsbibliothek, 4 an P. III. 77.

Erről a példányról az első híradás a GW 1928-ban megjelent, harmadik kötetében olvasható.²³² Mind Fitz,²³³ mind Soltészné²³⁴ erre a forrásra támaszkodott, amely a hiányokat is pontosan megadta: 5. 6. és 20. levél. Hubay Ilonának az eichstätti ősnymtatványokról készített katalógusából rekonstruálható az a gyűjtőkötet, amelynek ötödik tagjaként maradt meg Hess kisebbik kiadványa ebben a bajorországi könyvtárban.²³⁵ Előtte 1477. évi velencei, valamint 1486-ban és 1495-ben Németországban készült nyomtatványok állnak.²³⁶ Tehát mai kötését ez a Basilius legkorábban 1495-ben nyerhette el. A gyűjtőkötetet korabeli, bőrrrel bevont fatáblák védik, amelyek díszítése nürnbergi eredetre vall.²³⁷

A kötet kézbevétele alapján ezekhez még a következők tehetők hozzá. A ma meglevő öt nyomtatvány előtt és után korábban még további munkák voltak a könyvben, amelyeket kitéptek belőle. Ennek során a mai első kiadvány legelső, továbbá az utolsó, vagyis a Hess-könyvecske utolsó levelét is kiszakították. Az utóbbiból alul a fűzésben egy kis háromszög alakú rész visszamaradt a nyomtatvány két-három betűs részével. A még ezen felül is hiányzó 5. és 6. levél egykor az első füzet középső párját alkotta. Feltehető, hogy ennek a csonkításnak során estek áldozatul a korábbi tulajdonos(ok)ra vonatkozó esetleges bejegyzések. Mindössze két lapon (11b és 12a) található négy-, illetve egyszavas, lapszéli, latin nyelvű megjegyzés a 16. századból. A példányt egyáltalában nem rubrikálták, tehát ilyen állapotban kerülhetett 1495 előtt Budáról Nürnberg környékére.

Összefoglaló a Basilius példányairól

A Basilius esetében — szemben a *Chronicával* — mindössze három példányról van csak szó, amelyek közül ráadásul a salzburgit ma elveszettnek kell tekinteni. Elsőnek a bécsiről Denis számolt be 1789-ben.²³⁸ A Budapesten történt kiállítása során esett elsőként szó a salzburgi példányról 1882-ben. Meglepő, hogy a magyar szakkörök erről ennek ellenére milyen sokáig nem vettek tudomást. Szabó Károly 1885-ben,²³⁹ Fraknoi 1900-ban²⁴⁰ nem tudott a salzburgi példányról. Ennek az lehet az oka, hogy a nagy könyvseregszemle nyomtatott katalógusai²⁴¹ nem tüntették fel

²³¹ Ilyen véleményt tartalmaz a salzburgi Egyetemi Könyvtár 1987. június 10-én kelt levele.

²³² GW 3702.

²³³ FITZ: Hess 132.

²³⁴ BASILIUS MAGNUS: *A költők olvasásáról*. XENOPHON: Socrates védőbeszéde. Bp. 1978. 98, 145.

²³⁵ HUBAY Ilona: *Incunabula Eichstätti Bibliotheken*. Wiesbaden 1968. 149. sz.

²³⁶ (1.) HUBAY 646. sz., HAIN 10682. — (2.) HUBAY 147. sz., GW 3683. — (3.) HUBAY 24. sz., GW 734. — (4.) HUBAY 1059. sz., HAIN 2136.

²³⁷ HUBAY m. f. 245.

²³⁸ A szakirodalmi hivatkozások az egyes példányok ismertetésénél találhatók.

²³⁹ RMK. II. 2.

²⁴⁰ *Budai Krónika* 18.

²⁴¹ *Kalauz az Orsz. Magy. Iparművészeti Múzeum részéről rendezett könyvkiállításához*. Bp. 1882. 133. *Könyvkiállítási emlék*. Bp. 1882. 136.

a kiállított Basilius-kötet eredeti lelőhelyét. De még 1931-ben is Gulyás Pál²⁴² csak a bécsi példányt ismerte. Ez azért is feltűnő, mert 1925-ben Ballagi már újra beszámolt a salzburgi kötetről. A ma ismert teljes bécsi példány rubrikált, viszont a hiányos eichstätti rubrikálatlan, így e téren nincs mód az összehasonlításra.

CONFESSIO N A L E

II.1.A. Budapest, ELTE Könyvtára, Inc. 46.

A második magyarországi ősnymodának nevet adó *Confessionale* c. kiadványnak — az újabban előkerült tûróczszentmártonival együtt — ez a legszebb példánya, amely a nyomtatás nélküli első és a két utolsó (a₁, p₇, p₈) levelet is tartalmazza. Ez a példány — a most Berlinben őrzött társával együtt²⁴³ — szerepel Pray Györgynek a budai Egyetemi Könyvtár jelesebb könyveiről készített és 1780-ban nyomtatásban közreadott katalógusában.²⁴⁴

Az első, üres levél rektóján a rubrikátor kezével írva „Confessionale beati Anthoni”, majd alatta „pro 4 floreno” szavak olvashatók. Mindezek felett más, ugyancsak korai kéztől pedig „Dom̃o Mathie pruüdiano(?)” áll. A ma érvényes jelzeten kívül még ugyanezen a lapon „Rf(?) 207. 2. példány” — „Hain 1180” — „Antonius Confessionale 1477” ceruzával írt, könyvtári bejegyzések láthatóak a 19. századból. Ugyanennek a levélnek hátlapján egy-egy további, régi jelzet „LIX. a.” tintával és „II. g.” ceruzával beírva áll.

Az incipit szövege felett a „Collegij Tyrnav. Sottis Jesu 1633” bejegyzés olvasható.²⁴⁵ Az incipit és a főszöveg kezdete között pedig kézírással bejegyezve „L A N 193” áll. Dümmerth Dezső megállapította, hogy az 1632/3 években a nagyszombati könyvtár prefektusa Némethi Jakab volt, akinek a kézírását ismerte fel az akkori tulajdonbejegyzésekben. Az említett betűk és számok feloldása: „L[ittera] A N[umero] 193”²⁴⁶ Az ugyancsak Némethi által felfektetett nagyszombati katalógus ma meglevő 6. lapján az „A 193” jelzés után — azonban az első 181 tételtől eltérő kézírással — bejegyezve áll a firenzei érseknek ez a könyve, bár az 1477. évszám helyett „sine tempore” megjelöléssel.²⁴⁷ Dümmerth az 1612—1635 között Nagyszombatban a jezsuita kollégiumban gyűjtött könyvekről készített, de nem publikált, gépiratos tanulmányában megállapította, hogy ott 1632-ben 2007 könyvet vettek állományba, amelyek közül 1690-ben már csak alig 1500 volt meg, míg ma csupán 139-et sikerült azonosítani a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Dümmerth összeállításában az 1633/1. sorszám alatt található ez a kötet „1632 előtti szerzemény” megjelöléssel és „Florentiae” nyomdahely megjelöléssel.²⁴⁸

²⁴² GULYÁS PÁL: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. 20.

²⁴³ Egykori jelzete a budapesti Egyetemi Könyvtárban Inc. 44. volt.

²⁴⁴ PRAY, Georgius: *Index librorum Bibliothecae Universitatis Regiae Budensis*. I. Budae 1780. 58. (A továbbiakban: PRAY.)

²⁴⁵ FITZ: *Hess* 122.

²⁴⁶ *Magyar Könyvszemle* 1963. 45, 57.

²⁴⁷ Bp., Egyetemi Könyvtár, Kézirattár J. 1. 3a.

²⁴⁸ Bp., Egyetemi Könyvtár, Kézirattár G 843. 2—3. 12. — A nyomdahely téves meghatározása nyilván a szerző érseki székhelyéből származott.

A kötet rubrikálása meglehetősen igényes: a fejezetek címe elé incipitjelet rajzoltak, a bekezdések szövegének elejét aláhúzással emelték ki, a nyomtatás által kihagyott helyekre biztos kézzel tollal rajzolt iniciálék kerültek. Az első füzetekben (4a—6a, 21a—28a) lapszéli, korabeli, latin nyelvű, néhány szavas megjegyzések olvashatók, amelyeket két különböző tintával írtak be: a legtöbbet halvány és csupán két helyen (21a közepén és 25a alul) ma is frissen piros tintával. A rubrikátor római számozással látta el valamennyi levél rektójának jobb felső sarkát — beleértve a nyomtatás nélküli elsőt is — egészen a szöveg végét tartalmazó 128. levélig. Közben a XL—XLV számokat megigazították, mert ezek helyére, ill. ezek alá eredetileg a hosszabb „XXXX—XXXXV” változat került. A kötet végén álló mutató nem visel levélszámozást. A szövegkezdő tollrajzos „D” iniciálé zöld és a belseje málnaszínű. A legutolsó, üres lapon ugyancsak a rubrikátortól „Confessionale Anthonini, archiepiscopi Florentini etc.” sorok olvashatók.

A gyakorlott rubrikátor az iniciálékát összesen kilenc alkalommal vízszintes tengellyel rajzolta be, vagyis a betű nem áll, hanem fekszik. Ezt a megoldást — egy kivételével (g₄a) — nyilván azért választotta, hogy az ugyanazon a lapon levő másik ilyen betű(k)től eltérjen. A g₂a lap alján az utolsó két iniciálét kifelejtette, mert ezeket kevésbé gyakorlott kézzel valaki más rajzolta be. Az elsőt mindjárt rosszul: az „S” helyébe „D” került, amit azután nehézkesen bár, de igyekezett kiigazítani. Azért a rutinos rubrikátor is botlott, amikor pl. a b₁₀a lapon az „onit” szó elé „P” helyett „N”-betűt rajzolt.

A kötet kézirásos díszítése arról tanúskodik, hogy ezt a munkát igen biztos kezű és nagy gyakorlattal rendelkező személy végezte, aki ilyen feladatokat hivatásszerűen láthatott el. A szerencsés módon megmaradt szennylevelekkel védett kötet elejére és végére — az akkor még ki nem alakult címlap helyett — ráírta a szerzőt és a címet, az elsőre pedig még az árat is.

A korábbi századokban a könyvek vásárlóinak egy része a bibliofilek gondosságával bejegyezte a kötetbe, hogy mikor, hol és mennyiért vette a kötetet. A „pro 4 floreno” megjelölés mellett azonban nem található semmi más hasonló bejegyzés ugyanettől a kéztől, így biztosra vehető, hogy itt a könyvkereskedő által kért árról van szó, amelyet jól látható módon tüntetett fel a rubrikátor a könyv élén. Mindebből arra lehet következtetni, hogy ezt a jól rubrikált példányt nem sokkal megjelenését követően eladásra készítették elő. Miután a könyvet Magyarországon nyomtatták és az az évszázadok során végig ugyanitt maradt meg, jogosnak tűnik a feltételezés, hogy ez a kötet a hazai könyvkereskedelem igen korai és nagyon ügyesen ajánlott portékája.

133 nyomtatott levelet tartalmazó nyomtatvány ún. quinterniokra, vagyis öt levélpárt tartalmazó füzetekre átszámítva, amelyben akkoriban kalkuláltak, alig 14-nek felel meg. Elosztva ezt a kért négy forinttal, egy-egy aranyra alig több, mint három füzet jut. Igen drága ez, hiszen Rómában ezekben az években egy aranyért már 6-8 ilyen füzetet adtak.²⁴⁹ A nyomdászat elterjedésével pedig a könyvárak, ha már nem is olyan rohamosan, mint a hatvanas években, folyamatosan csökkentek ebben az évtizedben is. Nyilvánvaló, hogy a rubrikálás árát is meg kívánta fizettetni

²⁴⁹ HAEBLER, Konrad: *Handbuch der Inkunabelkunde*. Leipzig 1925. 150.

a kötet forgalombahozója. Magyarországon ekkoriban a nyomtatott könyvek elterjedtsége még ugyancsak korlátozott lehetett, márpedig a piacra kerülő kiadványok növekvő száma volt az, ami a könyvárait — mindenekelőtt a kezdeti ötvenes évekkel összevetve — igen erősen leszorította. A hazai könyvkereskedelem 1477-ben még biztosan nem volt telített nyomtatványokkal, így ezt a körülményt igyekezett ezzel az igen magas árral kihasználni az, aki ezt megszabta. Aligha kétséges, hogy a *Confessionale* nyomdása ennek a feltehetően első termékének eladásából igyekezett befektetésének és költségeinek minél nagyobb részét megkeresni. Kihasználva azt a helyzetet, hogy sok száz kilométeres távolságban ekkor még sehol sem működött könyvsajtó, nyilvánvalóan arra törekedett, hogy kiadványaiért a fejlett országok városaiban kialakultnál jóval többet kérjen. Hogy a nyomdász volt az, aki négy aranyért kívánta eladni ezt a kötetet, vagy pedig egy kereskedő, az ebből az egyetlen sornyi írásból nem állapítható meg.

A modern, teljes egészében bőrrel bevont kötéstáblákat gót stílust utánozó vaknyomással díszítették. A gerincen alul „Neapoli 1477 Matthias Olomucensis” vaknyomásos feliratot visel. Ebből arra lehet következtetni, hogy ezzel az új köntőssel a könyvet a GW 1926-ban publikált nyomdászmeghatározását követően,²⁵⁰ de az 1970-ben közreadott központi magyar ősnymomatványkatalógus adatainak²⁵¹ elfogadása előtt látták el.

II.1.B. Berlin, West-, Staatsbibliothek, Preussischer Kulturbesitz, Inc. 3169, 3.

A kötet korábban a budapesti Egyetemi Könyvtárban az Inc. 44. jelzetet viselte. A berlini Preussische Staatsbibliothekban működő GW-szerkesztőség felfigyelt arra a körülményre, hogy ebből az általuk 1926-ban publikált ősnymomatványból²⁵² az egész világon egyedül ebben a magyar gyűjteményben őriznek példányt, de ott viszont egyszerre hármat is. Fitz József, a gyűjtemény akkori gondozója, felettesei hozzájárulásával 1926. október 11-én kelt levelében felvetette a berlinieknek, hogy egyet ezek közül hajlandók lennének elcserélni a gothai könyvtár magyar Elektra-unikumáért.^{252a} December 2-án Berlinből azt válaszolták, hogy a cserét nem tudják lebonyolítani, de felajánlottak több ősnymomatványt és későbbi magyar vonatkozású kiadványt. 1927. február 10-én a jegyzékből 11 ősnymomatványt és egy régi magyar vonatkozású kiadványt jelöltek ki Budapesten, amelyek egyike sem volt meg hazai közkönyvtárban.^{252b} 1927. március 1-én írt levélben Ernst Voullième igazgató öt ősnymomatványt és egy RMK-t küldött Pasteiner Istvánnak, a budapesti Egyetemi Könyvtár akkori vezetőjének. Az ajánlatot a cserebizottság elfogadta és a könyveket 1927. május 12-én állományba vették.²⁵³ Ezzel párhuzamo-

²⁵⁰ GW 2108.

²⁵¹ CIH 235a.

²⁵² GW 2108.

^{252a} RMNy 144.

^{252b} Bp., OSzK, Kézirattár Fond 45/1155. — Könyvtáros 1987. 626.

²⁵³ A növedéki naplósámuk 3458 – 3461. Jelzetük Inc. 82a, 53a, 341a, 306a és 889b lett. — CIH 543a, 2962, 3336a, 3394b, 2392 és 2393. — Az RMK III. 2455. mű mai jelzete az Egyetemi Könyvtárban RMK III. 444b.

san elküldték cserébe Berlinbe a három közül leggyengébb állapotú, Inc. 44. jelzetű kötetet.²⁵⁴ A könyv a háború alatti kitelepítését követően később visszakerült Berlinbe, ahol azonban azt ma a város nyugati felében őrzik.²⁵⁵

A *Confessionale*nak ez a példánya az Egyetemi Könyvtár törzsállományához tartozott, amit az első lap tetején olvasható bejegyzés bizonyít: „Collegij Tyrnav. Sottis Jesu. Catalogo inscriptus 1632”. Később a címlap jobb felső sarkában látható „LIX. a.” jelzetet viselte. Pray a budai Egyetemi Könyvtár nevezetesebb könyvei között a *Confessionale* két példányáról írt.²⁵⁶ Ez a mai berlini példány és az Inc. 46.: mindkettőt az egyetem 1635. évi alapítása előtt már a jezsuiták nagyszombati kollégiumában őrizték.

A példány az összes nyomtatott lapot tartalmazza, és azokat nem rubrikálták.²⁵⁷ A levelek rektóját a jobb felső sarokban korabeli kéz beszámozta, beleértve az első üreset is. Ezt azonban több ízben is elvétette: a 29. után 30. helyett a 20. számmal folytatta, a 67. számot két levélre is írta, a 73. után egy levél kimaradt a sorszámozásból, a 75. számot ismét kétszer alkalmazta. A hibás lapszámozás még a főszöveg vége előtt, a 111. számmal jelölt 125. levélen (o₈) megszakad. Az utolsó öt füzetben egy—három, a külső lapszélre helyezett jel, ún. pipa emeli ki a szöveg súlypontjait. A kötet végén álló nyomtatott tartalomjegyzék mindegyik fejezetcíme mellé ugyan az a kéz hozzáírta az általa beírt (sokszor téves) levélszámot. Miután az utolsó fejezet az említett 111. (helyesen 125.) levélen kezdődik, a levélszámozás folytatását az illető már feleslegesnek tekintette. Öt helyen (104a, 107b, 108a, 118a, 134a) a lapszálon néhány szavas, a szövegre vonatkozó, kézírásos megjegyzés olvasható latin nyelven a 15. század végéről. A 19. század elején készült félbőrkötés gerincén az „Antonius 1477” felirat olvasható. Hiányzik belőle a három üres levél (a₁, p₇, p₈).²⁵⁸

II.1.C. Budapest, ELTE Könyvtára, Inc. 45.

Erről a példányról nyomtatásban elsőként Fitz tudósított.²⁵⁹ Ez a *Confessionale* egyetlen ismert példánya, amelyben a szöveg élén álló ötsoros incipitet piros festékkel nyomtatták.²⁶⁰ A kiadvány elejéről és végéről hiányzik a három üres levél (a₁, p₇, p₈), továbbá a nyomtatott részből a harmadik füzet első levele (c₁). Az első füzet három levelének (a₁, a₃, a₄) függőleges széle és a 28. levél alsó sarka javítva van, míg az a₈ levél lapszéle oldalt hiányos, de mindezek ellenére az említett helyeken a

²⁵⁴ Bp., ELTE Levéltára, Egyetemi Könyvtár 388/1927. — Berlinben a kötet a 7918/1927 napló- és Liturgik 2,464 szakszámot, valamint az Inc. 3169,3 jelzetet kapta. Ez utóbbi a nápolyi nyomdahely elfogadására utal, miután ez a könyvtár az ősnymotatványokat városonként és azon belül műhelyenként állította fel.

²⁵⁵ *Die Inkunabeln der Deutschen Staatsbibliothek zu Berlin im Anschluss an Ernst Voullième, bearbeitet von Anneliese SCHMITT.* Berlin 1966, 180, 248.

²⁵⁶ PRAY 58.

²⁵⁷ FITZ: Hess 142.

²⁵⁸ A kötetet őrző gyűjtemény 1987. június 16-án kelt levele alapján.

²⁵⁹ FITZ: Hess 142.

²⁶⁰ FITZ: Hess 148. — CIH 235c vari.

szöveg ép. Az első füzet utolsó előtti és utolsó levelei között egy korábban beragasztott papír maradványai látszanak a fűzés mentén.

A 18. században készült félbőrkötés gerincén felülre fehér festékkel a „C 61”, középre ragasztott papírdarabra pedig tintával az „F 114” jelzetet írták. Az első kötéstábla belsejébe — akárcsak e műnek ebben a gyűjteményben őrzött két másik példányába — egykor tintával az „LIX. a.” jelzetet írták. Az első kötéstáblába ceruzás bejegyzés került a 19. században: „Hain 1180”. Ugyanitt látható a kötet ma érvényes jelzete is. Az első szennylevél verzóján tintával megismétlődik a már említett „LIX. a.” jelzet, amihez ugyanaz a kéz „Antonini (AEpi)” szavakat írta hozzá. Ugyanerre a lapra ceruzával a 19. században a következőket jegyezték: „Antoninus, Summula confessionis. Florentiae 1477 — Hain I. 133. 1180.”²⁶¹

Az incipitsorok felett olvasható a „Monasterij Lepoglavensis Catalogo inscriptus” bejegyzés. Felette „No 61”, míg az incipit alatt, az iniciálé helyén „C. 33.” áll. Az utóbbinál a számot később áthúzták, mert helyette az említett „61” szám vált érvényessé, ami a kötés gerincén is látható. A lepoglávi pálos kolostor könyvtárának jegyzéke 1754-ből fennmaradt, amelynek 53. lapján a „C”-jelű, „Theologi morales” szakban olvasható „Num. 61.” megjelöléssel „Antonini Summa confessionis”.²⁶² Hála a kitűnő 18. századi adminisztrációnak, tisztázható volt a gerincen olvasható másik szám is. Rendelkezésre áll ugyanis a pesti Egyetemi Könyvtár részére az említett kolostorban a II. József által elrendelt felosztást követően kiválasztott könyveknek 3061 tételből álló jegyzéke, amelynek második lapján a 114. tétel „folio” megjelöléssel „Summula confessionis S. Antonini... 1477” olvasható.²⁶³ A Pestre küldött könyvek gerincére ragasztották tehát a jegyzék sorszámával ellátott kis papírcédulát. Ez a nyilván ideiglenesnek szánt megjelölés azután a mai napig is megmaradt.

A kötet rubrikálás nélküli. Mindössze az első és az ötödik füzetben töltötték ki hét iniciálé helyét feltűnően szabályos körvonalú, nyomdabetűszerű verzálisokkal, amelyek fekete színe is a nyomdafestékre emlékeztet. A szöveg szélén nyolc helyen, továbbá az utolsó meglevő, üres lapon — feltehetően ugyanannak a kéznek — a tollpróbái találhatók. Ezek közül mindössze egy bír tájékoztató jelleggel: „Pater Petar” (57a alján). Az említett, kolofont követő, üres lapon még a „Fr. Georgius Bakics” bejegyzés is olvasható.

II.1.D. Gyöngyös, Bajza József Könyvtár, Inc. 177.

Ez a *Confessionale* legerősebben körülvagott példánya.²⁶⁴ Egészbőrkötése 1762-ben készült a gyöngyösi ferencesek könyvtára részére, amint ezt a gerincen latin nyelvű rövidítésekkel kiolvasható. Úgy tűnik, hogy ezekben az évtizedekben külön műhelye volt a ferenceseknek ezen a vidéken, ahol több más kolostor (pl. Léva) részére is azonos kivitelű köteteket készítettek. A példány ezt megelőzően nyilván már megviselt állapotban lehetett, mert hiányzik az első és az utolsó két üres levélen (a₁, p₇, p₈) kívül a kolofont tartalmazó (p₈) is.

²⁶¹ A szerző érseki székhelyét tehát nyomdahelynek minősítették.

²⁶² Bp., Egyetemi Könyvtár Mf Me 37a.

²⁶³ Bp., Egyetemi Könyvtár. Kézirattár J. 13. 4.

²⁶⁴ A papír mérete mindössze 238 × 180 mm.

Az incipit felett egykor bejegyzés állhatott, ez azonban a könyv körülvágásának áldozata lett, csupán néhány leszálló szár maradt meg a betűkből. A példányt a rubrikátor piros tintás iniciálékkal díszítette, egyedül a szövegkezdő nagy „D” fekete és piros. Ezt a munkát az elején szinte túl igényesen végezte, mert az „Incipit” elé öt sor magasságú „I” betű rajzolt, jöllehet a nyomdász itt nem hagyott ki üres helyet a szedett szövegből az iniciálé számára, mint minden további esetben. Ugyanakkor — talán éppen a gondos előkészítés miatt ²⁶⁵ — szinte futószalagszerűen rajzolta a piros tintával az iniciálékat és a bekezdéseket kezdő incipitjeleket, és így ennek során átlapozta az e₄b—e₅a lappárt. Ugyanakkor gondosság is tapasztalható nála. A h₇b lap alján a „De” szó teljes egészében kimaradt a szedésből, jöllehet különben mindig csak az első betűt hagyták ki az iniciálé számára. A rubrikálás során azután a teljes szót berajzolta a rubrikátor. Ugyanő római levélszámozással is ellátta a kötetet a rektó jobb felső sarkában. Ez azonban majdnem minden esetben a könyvkötő késének áldozatává vált. A szinte csak véletlenül fennmaradt számozás (pl. „CXXVII”) alapján azonban biztonságosan megállapítható, hogy az első üres levél nem kapott sorszámot, a mutatórész viszont igen (pl. „CXXX”).

Úgy tűnik, hogy a rubrikátor először beszámozta a kötetet, majd ezt követően rajzolta be a kezdőbetűket. Csak így érhető, hogy a sorszámozás hibátlan, az iniciálék viszont az említett lappárról lemaradtak. Ebben az utóbbi munkafázisban azután más hibát is vétett. Például a c₇a lapon a nyomdász az egymást szorosan követő „I” és „E” iniciálék közé rövid léniát helyezett vízszintes választóvonalként, hogy a két kezdőbetű részére kihagyott hely ne folyjék össze egyetlené. Ez az előrelátás azonban hiábavalónak bizonyult ebben az esetben, mert a gyöngyösi példány rubrikátora a szokásos három helyett hat sor magasságban egyetlen hatalmas „I” betűt rajzolt.

A könyv használói közül valaki a szöveget nem sokkal a kinyomtatását követően néhány szavas, lapszéli, latin nyelvű megjegyzésekkel kezdte ellátni, de buzgósága már a negyedik levélen abbamaradt. A másik olvasó már a 16. században forgatta a kötetet, és kevés lapszéli megjegyzését a kötet középső részén („g”, „h”, „k” és „n” füzetekben) tette meg. Szinte valamennyi glossza jelentős részét levágták a könyv 18. századi bekötésekor.

Az utolsó nyomtatott levelével évszámát vesztett kötet a gyöngyösi ferencesek könyvtárából az 1950-ben bekövetkezett államosítást követően bukkant elő, amelyről elsőként Bán Imre számolt be.²⁶⁶ Utóbb Fitz is reá támaszkodott.²⁶⁷

II.1.E. *Martin, Matica slovenska, Inc. B 123.*

A másik négy példányhoz hasonlóan a Confessionale-nak ez a példánya is a történelmi Magyarország egyik kolostorából került elő. 1972-ben a volt nyitrai piaristák könyvtárának állományából vették állományba a túrócszentmártoni

²⁶⁵ Az első füzetben még apró típusal a beírandó betűt is belenyomták.

²⁶⁶ *Magyar Könyvszemle* 1955. 144.

²⁶⁷ Fitz József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedeleme története. I.* Bp. 1959. 133.

Matica slovenska könyvtárában.²⁶⁸ Imrich Kotvan hamarosan igen részletes leírást adott róla,²⁶⁹ amelyet később megigazítva megismételt.²⁷⁰ A kötet 1975-ben a ma érvényes Inc.B.123. jelzettel kapta, míg az „F 1238” gyarapodási szám 1976. június 22-én bélyegző formájában került az első lap rektójára.

A könyv bőrrel bevont fatáblás kötésben maradt fenn, amelyet geometrikus és virágformájú vaknyomás díszít. A *Confessionale* példányai közül ennek papírja — mindenekelőtt az eredeti kötés miatt — a legnagyobb (295 × 213 mm). Az első kötéstábla belsejének leragasztásául 15. századi teológiai traktátus szövegét tartalmazó, hártyakódexből származó, csonka levélpár szolgál. Ugyanezt a feladatot a hátsó kötéstábla belsejében a másikkal lényegében egykorú, ugyancsak hártya kódexlevél tölti be, amelyen négysoros kottával ellátott zsoltárrészek találhatók. A példány teljes: megtalálható benne — valamennyi nyomtatottan kívül — mindhárom üres levél is (a₁, p₇, p₈).

A kötet több bejegyzést is tartalmaz. Az első, üres levél rektóján felül olvasható „Conuentus Bistriciensis” szövegű bejegyzés a 16. századból.²⁷¹ Közvetlenül ezután immár más kéztől pedig „Sum Johannis Heilmanni 1664” látható. Ugyanennek az első lapnak közepén áll a nyitrai piaristák könyvtárának jelzete: „L.Th.om.n.3.” A második lap tetejére valaki a 18. században „Bibl. Bistriz. Schol.P.” bejegyzést tette. Ennek a lapnak alján a „Sum Claudij Gatti(?)” szövegű beírás többszörösen áthúзва, immár nehezen olvasható. Feltehető, hogy őt követően került a kötet a piaristákhoz, és ezért húzhatták ezt át az ennek a lapnak tetejére írt tulajdonbejegyzés bevezetésekor.

A fenti adatok segítségével nagyjából rekonstruálható a kötet útja az elmúlt századok során. Az erdélyi százszok egyik jelentős városában, Besztercén a reformáció elterjedése előtt két, immár több évszázados kolostor működött: az egyik a konventuális ferenceseké, a másik pedig a domonkosoké. Ez utóbbiak épületébe költöztek be jóval később a piaristák.²⁷² Talán nem alaptalan a feltételezés, hogy a domonkos rendháznak könyvtárához tartozott egykor ez a kötet. Ezt követően 1664-ben a feltehetően besztercei lakos, Johann Heilmann, majd Claudius Gattus(?) birtokában lehetett. 1717-ben Erdély akkori császári katonai parancsnoka, Steinvile tábornok telepítette be a piaristákat ebbe a városba, ahol csak először 1735-ben jutottak iskolahelyiségekhez. A rend azonban nem sokáig tanított Besztercén: a lutheránus százszok és az ortodox románok számára a katolikus iskola nem volt vonzó. A piarista plébánia azonban még 1878-ig fennállt.²⁷³ Feltételezhető, hogy az iskola nélkül maradt plébánia már nem igényelt nagyobb könyvtárat, így a régi könyveket, amelyek a gyakorlati lelkipásztorkodáshoz immár feleslegessé válhattak, átszállították Nyitrára. 1701-ben ebben a városban alapított iskola mellett működött 1723-tól a rend egyik teológiai stúdiuma, majd 1871-től a

²⁶⁸ Jelzete ekkor Inc. 53. lett.

²⁶⁹ *Typografia* (Praha) 1974. 195.

²⁷⁰ KOTVAN, Imrich: *Inkunábuly na Slovensku*. [Martin] 1979. 64. sz.

²⁷¹ Kotvan leírásai ezt 17. századi kézírásnak tartották.

²⁷² Hervay Ferenc szíves szóbeli közlése.

²⁷³ *A magyar piarista rendtartomány története*. Bp. 1943. 31–32.

magyarországi piaristák egész teológiai képzését ebbe a városba összpontosították.²⁷⁴

A kötet díszítése viszonylag igényes. A nyomdász által kihagyott helyekre az iniciálék két alkalommal (1a, 93b) piros és fekete, a többi helyen egyedül piros tintával készültek. A rubrikátor komoly gyakorlattal rendelkezhetett, mert például törekedett arra, hogy ugyanazon a lapon az azonos kezdőbetűk formáját mindig egymástól eltérő módon alakítsa.²⁷⁵ Ugyanakkor a nagy rutin némi felületességre is vezethetett. Így a h₇b és az i₂a lapon a bekezdés élén álló „De” helyére „A”-betűt rajzolt. Való igaz, hogy a nyomdász mindig csak egy betűt hagyott ki a szövegből az iniciálé számára, így a „mercatoribus”, ill. a „beneficiatis” szavak elé csupán egyetlen egybetűs prepozíció kerülhetett, méghozzá a biztos kezű rubrikátor által berajzolt „A”. Jelen esetben azonban a szedő hibázott, mert mindkét esetben a „De” szó második betűjét elmulasztotta kiszedni. A helyes szöveg azonban egy sorral feljebb, a fejezetcímbe rendelkezésre állt. A rutinos és így nyilván gyorsan dolgozó rubrikátor ehhez azonban nyilván sajnálhatta az időt, így helyette inkább jó latin tudására támaszkodott. A bekezdések élére sokszor került incipitjel a rubrikátor tollából, de nem ritka ennek elmaradása sem. Ugyanez a következetlenség tapasztalható a címsorok aláhúzásában, a nyomtatott szöveg által üresen maradt sorvégek indadísszel történő kitöltésében, valamint a szövegben álló nagybetűk piros tintával történt áthúzásában. Feltételezhető, hogy ugyancsak a rubrikátor írta a levelek verzójának bal felső sarkába az arab sorszámokat, amelyekből az üres levelek azonban kimaradtak.

A könyv egykori olvasói helyenként megjegyzéseket írtak a kötetbe: összesen 22 lapon olvasható ilyen. Ezek eloszlása azonban igen egyenetlen, mert az első húsz levél között nem kevesebb, mint 16 ilyen lap is akad, míg a többi hat három „bokorban” (44a—45b, 50b, 94a—95a) foglal helyet. A kötet végén álló nyomtatott tartalomjegyzékben — feltehetően ugyancsak a rubrikátor — a fejezetcímek elé írta a levélszámozást, ebből a munkafázisból azonban a mutató első lapja kimaradt. Az utolsó, üres levél rektójára ugyanő az egész mű sommás tartalomjegyzékét írta a főrészek logikai rendbe szedett csoportosításával.

Összefoglaló a Confessionale példányairól

A Confessionale öt példánya közül kettő²⁷⁶ rubrikálás nélküli. Ez a körülmény már Fitznek is feltűnt, aki akkor még mindössze három kötetet ismert csak.²⁷⁷ Jogosnak tűnik az ő feltételezése, amely szerint az ilyen érintetlen példányok nem kerültek közvetlenül a megjelenést követően könyvkereskedői forgalomba. A BEK 46 jelzetű kötete kapcsán már szó esett, hogy azt bizonyosan eladási célra rubrikálták. A Gutenberget közvetlenül követő első évtizedekben a kinyomtatott íveket csak

²⁷⁴ M. f. 25, 111, 217.

²⁷⁵ Így pl. a 49b lapon hét „S”, a 61b lapon pedig kilenc „D” betű esetében.

²⁷⁶ Bp. Egyetemi Könyvtár, Inc. 45 és Berlin.

²⁷⁷ FITZ: *Hess* 142.

félkészárúnak tekintették. Ahhoz, hogy az azokból összeállított köteteket eladhassák, előbb azokba a nyomtatás által erre a célra kihagyott üres helyek kitöltésével az iniciálékat be kellett rajzolni. Ez a munka rendszerint együtt járt a kötet rubrikálásával, vagyis az azonos betűtípussal nyomott szöveg tagolását (rész, fejezet, bekezdés) piros tinta segítségével és különböző jelöléssel (incipitjel, aláhúzás stb.) végezték el. Rendszerint ehhez kapcsolódva — vagy előtte, vagy utána, de külön munkafázisban — beszámozták továbbá a leveleket. Ha a kötethez nyomtatott tartalomjegyzék készült, amint ez a *Confessionale* esetében történt, úgy a levélszámot oda is bejegyezték. Csak az ilyen módon immár teljessé tett könyv került azután egy-egy — többnyire egyházi intézmény (kolostor, káptalan stb.) vagy személy polcára.

A két nem rubrikált példánya a *Confessionale*-nak arra utal, hogy ezeket elkészültüket követően nem sikerült mindjárt forgalomba hozni. Szerepe lehetett ebben a magasan megállapított árnak, ami fentebb már megtárgyalásra került a BEK 46 példánya kapcsán. A 15. század végére azután a nyomtatott könyv már annyira elszakad a korábbi kódexektől, hogy a sajtó alól kikerült íveket immár készeknek tekintették, amely további munkafolyamatot már nem igényelt. Igaz, a nyomdászok is felhagytak azzal a korábbi szokással, hogy az iniciálék helyét kihagyják. Ezzel a megoldással még legtovább a liturgikus kiadványokban éltek. Előrehaladva az időben mind kevesebb példányt díszít(tet)ett azután utólag a tulajdonosa. Jogos a feltételezés, hogy a két rubrikálás nélküli *Confessionale* az el nem adott példányok sorsát osztotta, vagy elfeküdt valahol, vagy idővel elajándékozták ezeket. Ilyen módon kerülhetett egy-egy példány — legalább száz évvel elkészülését követően — a nagyszombati jezsuiták, illetve lepoglávi pálosok könyvtárába.

A Fitz által észlelt két üres és egy rubrikált példány aránya azóta lényegesen megjavult, hiszen az utóbbi évtizedekben előkerült mindkét példány²⁷⁸ rubrikált. Mégis úgy tűnik, hogy a *Confessionale* 1477. évi magyarországi kiadása aligha ért el olyan értékesítési eredményt, amilyet a nyomdája nyilván remélt tőle. Úgy látszik, hogy a könyvkereskedői kapcsolatai sem voltak olyan kiépítettek, amint ez Hess kiadványainak elterjedettségéből tapasztalni lehet. A *Confessionale*-ből egyetlen példány sem maradt fenn külföldi könyvtárban, ami arra utal, hogy a könyv teljes egészében, vagy legalábbis túlnyomó többségében az országban talált, de a vártnál és reméltnél kisebb példányszámban vevőre. Feltehetően ezek közé tartozott az a kötet is, amely felől 1484. március 16-án kelt végrendeletében Kornis Mihály veszprémi kanonok rendelkezett.²⁷⁹

Miután immár három rubrikált példány áll már rendelkezésre, összehasonlítás útján megállapítható volt, hogy azokat három különböző kéz díszítette. Így nem lehet arra következtetni, hogy legalábbis a kötetek egy részét magában a

²⁷⁸ Gyöngyös és Turócszentmárton.

²⁷⁹ FITZ József: *A magyar nyomdászati, könyvkiadás és könyvkereskedeleme története. I.* Bp. 1959. 133. — IVÁNYI Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. 1331–1600.* Bp. 1937. 22. sz. — Utánnyomása: Szeged 1983. (Adattár XVI.—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 11.)

nyomdában rubrikálták volna. Három példány természetesen kevés ennek a feltételezésének kizárására, de bizonyítékul mindenesetre nem szolgált.

Pray leírása²⁸⁰ révén ez a más forrásból különben ismeretlen *Confessionale*-kiadás bekerült a nemzetközi ősnymtatvány-irodalomba. Közlését elsőnek Denis vette át,²⁸¹ majd tőle Panzer.²⁸² Hain 1826-ban Denis és Panzer nyomán írta le, de példányt egyik sem látott belőle.²⁸³ A *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* Matthias Moravus nápolyi műhelyében határozta meg a fel nem tüntetett nyomdahelyet.²⁸⁴ Fitz bizonyította be, hogy e kiadványt Magyarországon állították elő, de nyomdászának Hesst tartotta.²⁸⁵ Az ügyet végül is Soltész Zoltánné tette helyére: a *Confessionale* nyomdája a második magyarországi officína.²⁸⁶

A példányok nyomtatott formában történő ismertetése időrendben a következő volt. Elsőnek tehát Pray adott hírt a BEK 46 és a mai berlini kötetről 1780-ban.²⁸⁷ Fitz számolt be először a BEK 45. jelzetű harmadik példányáról 1932-ben,²⁸⁸ a gyöngyösi Bán Imre adott hírt 1955-ben,²⁸⁹ míg utolsóként a túrócszentmártoni Kotvan írt tudósítást, első ízben 1974-ben.²⁹⁰

A *Confessionale* példányai közül kettőből mindössze egy-egy nyomtatott levél hiányzik.²⁹¹ A három üres levél (a₁, p₇, p₈) a két hiányoson kívül a berliniben sem maradt fenn. A BEK 46 és a túrócszentmártoni viszont tökéletes épségben maradt fenn: még az üres levelek is mind megtalálhatók bennük.

Laudivius

II. 2. Budapest, ELTE Könyvtára, Inc. 862.

A Laudivius-féle nyomtatvány egyetlen ismert példánya díszítés nélküli. Egészéből előállított kötését az 1982. évi schallaburgi Mátyás király kiállításra kapta. Korábban egyszerű egészvásznonba kötve őrizték, amely a múlt század második felében készülhetett. Legalábbis erre lehet következtetni, abból a német folyóiratlap-töredékből, amely a korábbi kötésből került elő, és ma az unikum mellett található.

Úgy tűnik, hogy az említett vászonkötést akkor kapta ez a munka, amikor azt feltehetően egy ma már nem rekonstruálható gyűjtőkötetből kiemelhették. Nehezen

²⁸⁰ PRAY I. 58.

²⁸¹ DENIS, Michael: *Annalium typographicorum V. Cl. Michaelis Maithaire Supplementum. I.* Viennae 1789. 71. 477. sz.

²⁸² PANZER, Georgius Wolfgangus: *Annales typographici. IV.* Norimbergae 1796. 16. 101. sz.

²⁸³ HAIN 1180.

²⁸⁴ GW 2108.

²⁸⁵ FITZ: *Hess* 141 – 154.

²⁸⁶ *Magyar Könyvszemle* 1958. 144 – 157. — *Gutenberg Jahrbuch* 1959. 128 – 137. — CIH LVI – LXII.

²⁸⁷ PRAY 58.

²⁸⁸ FITZ: *Hess* 142.

²⁸⁹ *Magyar Könyvszemle* 1955. 144.

²⁹⁰ *Typografia* (Praha) 1974. 195.

²⁹¹ Bp. ELTE Könyvtára 45 és Gyöngyös.

elképzelték ugyanis, hogy a tíz levél terjedelmű kis nyomtatvány olyan ép állapotban vésszelhetne volna át az évszázakok viharait, ha nem fogta volna közre egy testesebb kötetben több más munka. Korábbi jelzete 4^r 107 volt, amint ez a kötéstábla belsejében olvasható.

A rubrikálás során a nyomdász által szabadon hagyott 18 hely közül csak hétbe rajzolták be tollal az iniciálét, és egyben aláhúzták az ajánlás első két sorát, valamint a fejezetszámot. A nagybetűk kiemelését a szövegben piros tintával történő függőleges áthúzással csak az első lapon, továbbá az első fejezet első felében végezték el, majd abbahagyták. A rubrikálás, amelyet tehát nem a szöveget követve kezdtek el, hanem hol itt, hol ott, valami oknál fogva félbeszakadt.

Soltészné szerint, aki ezt a kiadványt 1958-ban elsőnek ismertette, a kötet valószínűleg a szerzetesrendek II. József uralkodása idején történt felosztása során került mai őrzőhelyére.²⁹²

Han

II. 3. Bratislava, Regionalna knižnica (Vedecká Knižnica), Archiv č. 1832.

Az egyleveles nyomtatvány tulajdonképpen úrlap, amelyet „honestá Agnes de posonio” névre töltöttek ki könyvírással. A búcsúlevél alján az azt 1481-ben kibocsátó Joannes [Han] pozsonyi kanonok plébános pecsétje mellé írva a „Si hac vite non morieris reserva etc.” szöveg olvasható immár kurzívírással.²⁹³ Az unikumot, amely Franz Pichler pozsonyi hagyatékából került a város gyűjteményébe, elsőnek Ovidius Faust 1944-ben ismertette.²⁹⁴

Kilátások

A két hazai ősnymda öt ismert termékének 18 nyilvántartott példánya került a fentiekben áttekintésre. Ebből kiviláglik, hogy a *Confessionale*-nyomdája mindhárom kiadványának valamennyi példánya a történelmi Magyarország területén maradt fenn, szemben a Hess-féle műhely produktumaival, amelyek közül mindössze egyetlen *Chronica*-példány mutatható ki itthonról, az összes többi már hosszú évszázadok óta külföldön található.

Mindezek fényében érdemes szemügyre venni, hogy mire lehet még számítani. A 15. századi nyomtatványok nemzetközi nyilvántartásbavételét a GW-vállalkozás keretében e század elején határozták el. Ennek nyomán nagy lendületet vett az inkunábulumok gyűjteményenkénti rendszeres feltárása. A Duna-medencén kívüli, jelentősebb könyvtárak állománya tehát a 20. század első évtizedeiben lényegében már áttekintésre került, onnan azóta sem ismert új adat. A legutolsó évtizedekben

²⁹² Magyar Könyvszemle 1958. 153. — CIH 235.

²⁹³ Kotvan olvasatában a „morieris” szó „morietur”. — KOTVAN, Imrich: *Inkunábuly na Slovensku*. [Martin] 1979. 599. sz.

²⁹⁴ Slovenský typograf. 1944. 74—76.

azután sikerült ugyanezt a feladatot nagyjából a történelmi Magyarország területén is megvalósítani.²⁹⁵ Ez vezetett azután a második hazai műhely problémájának tisztázásához, két további termékének felfedezéséhez és a *Confessionale* két újabb példányának napfényre kerüléséhez.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy immár jelentősen összezsugorodtak a kilátások további hazai ősnymtatványok előkerüléséhez. Természetesen ez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy például egy még teljességgel át nem búvárolt gyűjteményből egy kötet, vagy esetleg csonkasága miatt eddig még nem azonosított példány, netán néhány kötéstáblából kiáztatott töredék formájában ne bukkanjon fel a 15. századi hazai nyomdászat valamilyen újabb dokumentuma. A további, rendszeres kutatás lehetőségei azonban kimerültek, ezért is látszott időszerűnek az eddigi ismeretek összegezése a fenti census keretében.

BORSA, GEDEON

Die Exemplare der ungarischen Inkunabeln

Der Verfasser hat fast alle bekannten Exemplare der in den ersten zwei ungarischen Druckereien, jener von András Hess und der sogenannten Confessionale-Werkstätte herausgegebenen, Werke im Original untersucht. Dieser Umstand ermöglichte ihm außer den Texten auch die Exemplare selbst zu vergleichen und ihre Geschichte zu erschließen. Neben der kritischen Übersicht der früheren Fachliteratur konnten auch neue Fakten und Zusammenhänge ermittelt werden.

In dieser Abhandlung erörtert er die Ergebnisse seiner an 18 bekannten Exemplaren von fünf Druckwerken der zwei frühesten ungarischen Druckereien durchgeführten Untersuchungen. Sämtliche bekannte Exemplare der drei Druckwerke der Confessionale-Werkstätte sind auf dem Gebiet des historischen Ungarns erhalten geblieben, wohingegen von den Produkten der Hess-Werkstätte nur ein einziges Exemplar der *Chronica* in Ungarn erhalten ist, alle anderen bereits seit Jahrhunderten im Ausland aufbewahrt werden. Der Meinung des Verfassers nach besteht immer weniger Hoffnung, daß weitere ungarische Inkunabeln gefunden werden können.

²⁹⁵ A hazai és a szomszéd államokban ezzel kapcsolatban elvégzett munka eredményéről áttekintést nyújt: *Magyar Könyvszemle* 1983. 111–112.